توێژینەوەکانی
کۆنفرانسی زانستیی نێودەولەتیی
جینۆسایدی گەلی کوردستان
(جینوسایدی کوردی فەیلی)

GENOCIDE.KRD

زانكۆی سەلاحەدین

زانكۆی دهۆك

زانكۆی سوران

زنجیرە پەرتووكی كونفرانسیی جینوسایدی كوردی فەیلی (1)

كۆنفرانسی زانستیی نێودەولەتیی جینوسایدی

گەلی كوردستان

(جینوسایدی كوردی فەیلی)

هەولێر 2 ـ 2023/5/4

توێژینەوەکانی کۆنفرانسی زانستیی نێودەولەتیی
جینۆسایدی گەلی کوردستان
(جینوسایدی کوردی فەیلی)

سەرپەرشتیکردن

پ. ی . د. سالم جاسم حاجی　　　پ. د. صلاح محمد سليم

پ. د. نشوان شكري عبدالله　　　د. ازاد سالم محمد

پ. ی. د. عبدالرحمن كريم دەروێش

- تویژینەوەکانی کۆنفرانسی زانستیی نێودەولەتیی
جینۆسایدی گەلی کوردستان (جینوسایدی کوردی فەیلی) (4)
- سەرپەرشتیکردن: پ. ی . د. سالم جاسم حاجی   پ. د. صلاح محمد سلیم
پ. د. نشوان شکری عبدالله   د. ازاد سالم محمد
پ. ی. د. عبدالرحمن کریم دەروێش
- دیزاین: ناجی بدل
- ژمارا سپاردنێ: (D-/2714/23)
- مافێ چاپ و بەلاڤکرنێ بۆ زانکۆیا دهۆك - سەنتەرێ ڤەکۆلینێن جینوسایدێ د پاراستینە
https://genocide.krd
info@genocide.krd
/https://www.facebook.com/people/GENOCIDEkrd
009647511101241

سەنتەرێ ڤەکۆلینێن جینوسایدێ / زانکۆیا دهۆك - کومەلگەها زانکۆیێ - جادا زاخو 38 - ئاڤاهیێ پەرتوکخانا مەلبەندی - قاتێ دووێ.

توێژینەوەکانی
کۆنفرانسی زانستیی نێودەوڵەتیی
جینۆسایدی گەلی کوردستان
(جینوسایدی کوردی فەیلی)

لیژنەی ئامادەکاری

پ. ی. د. عبدالرحمن کریم دەروێش	زانکۆی سۆران
پ. د. مصطفی صابر عەتار	زانکۆی سەلاحەددین
پ. د. نەشوان شکری عبدلله	زانکۆی دهۆك
پ. د. سیروان جەبار ئەمین زەند	زانکۆی سۆران
پ. ی. د. میدیا ئیبراهیم فەتاح	زانکۆی سۆران
پ. ی. د. کارزان عبدالمحسن محمد	زانکۆی سەلاحەددین
پ. ی. د. سالم جاسم	زانکۆی دهۆك
پ. ی. د. خەلیل مصطفی عوسمان	زانکۆی دهۆك
پ. ی. د. شاری خالید	زانکۆی سۆران
د. ازاد سالم محمد	زانکۆی دهۆك
م. ی ئامانج نەجمەدین عبدالغفور	زانکۆی سەلاحەددین
سامي سالم محمد	زانکۆی دهۆك

لیژنەی زانستی

پ. د. محمد احسان	کۆلیژی شاهنشاهی\ لەندنی
پ. د. مارتن فان برونسن	زانکۆی نیشتیمانی- سنگافوره
پ. د. عبدالفتاح بۆتانی	ئەکادیمیای کوردی
پ. د. ئیسماعیل قمندار	زانکۆی پاریس جۆسیو- فرنسا
پ. د. ئەنطونیو جیرونیمو باریوس	کوستاریکا
پ.د. شریفه کلاع	زانکۆی جەزائیر -3 جزائیر
پ. د. دیاری صالح مجید	زانکۆی موستەنصریە
پ. د. قادر محمد حسن	زانکۆی سەڵاحەددین-هەولێر
پ. د. صلاح محمد سلیم	زانکۆی دهۆك
پ. د. مها حسن بکر	زانکۆی سەڵاحەدین- هەولێر
پ. د. ناز بدرخان سندی	زانکۆی بەغداد
پ. د. صباح عباس جاسم	زانکۆی بوکیکنگهام- لندن
پ. د. محمد صبری صالح	زانکۆی دهۆك
پ. د. حسین عبد عیسی	زانکۆی سلێمانی
پ. د. مارینا چافۆنتاکی	زانکۆی لینکۆڵن- ئینگلترا
پ. د. ساڵح ئاکین	زانکۆی ڕوان نۆرمەندی - فەڕەنسا
پ. د. ساشا بورژوا ژێرۆندە	زانکۆی پاریس پانتیۆن
پ. د. هادی ئومێد فەیلی	زانکۆی ئەمریکی نیودەوڵەتی لە لەندەن
پ. د. محمود محمد زاید	زانکۆی ئەزهەر- قاهرە
پ. د. دانێلا ئیریرا	زانکۆی کاتانیا- ئیتالیا
پ. ی. د. دایان کینگ	زانکۆی کینتاکی
پ. ی. د. بەهار بصیر	زانکۆی دوورهایم
پ. ی. د. مارکۆ ئەتیلا هۆو	کۆلیژی سەراییبۆ بۆ زانست و تەکنەلۆجیا
پ. ی. د. پادریس موسلمزادە تهرانی	زانکۆی مالایا- مالیزیا
پ. ی. د. شاخەوان عبداللە دەلۆ	زانکۆی سۆران
پ. ی. د. هەژار ڕەحیمی	زانکۆی سۆران
پ. ی. د. حەبیب ئیبراهیم	زانکۆی رووربوخۆم- ئەڵمانیا

پێشەکی

جینۆساید بە دایکی تاوانەکان هەژمار کراوە. تاوانێکە ڕووبەڕووی گروپە مرۆییەکان دەبێتەوە، بە هۆکاری جیاوازەوە لەڕووی نەتەوەیی، ئیتنی، ڕەگەزی یا ئاینییەوە. کەم نین ئەو تاوانانەی لە مێژوودا دژ بە گروپە جیاوازە مرۆییەکان ئەنجام دراون، لە ئاکامیشدا کاریگەری لەسەر چارەنووس و بونیادی کولتوری و بایۆلۆژی و ژینگە و ژیان و ئاکاری بەئامانجگیراوان بەجێ هێشتووە.

گەلی کوردستان یەکێکە لە دێرینترین گەلانی سەر ڕووی زەمین، هەر لەسەرەتای سەرهەڵدانی مێژوودا لەسەر خاکی دێرینی کوردستان جێگیربووە و ژیاوە، گەلێکی دەوڵەمەندە لەڕووی فرە کولتوری و ئاینییەوە. لە دوای جەنگی یەکەمی جیهان، بەشێکی کوردستان بە دەوڵەتی عیراقەوە لکێندرا، گەلی کوردستان لەم بەشە ڕووبەڕووی چەندین تاوانی دژە مرۆیی بووەتەوە کە بە پێی پێوەرەکانی یاسا گەردوونییەکان بەتاوان هەژماردەکرێن، وەك: تاوانەکانی جەنگ، ڕاگواستن، دوژمنکاری، تاوانەکانی دژ بە مافەکانی مرۆڤ و تاوانی جینۆساید، تاد.

یەکێك لەو تاوانانە جینۆسایدکردنی کوردی فەیلی بوو، کە بەچەندین قۆناغی جیاواز ئەنجامدرا، تا بۆ دواجار لە سەر دەستی بەعسییەکان، بە پێی بەرنامەیەکی ڕێکخراو و بە شێوەیەکی سیستماتیک، برا فەیلییەکانمان لەسەر ماڵ وحاڵی خۆیان دەرکران، رەگەزنامەیان لێ سەندرایەوە، بۆ سەر سنووری ئێران و لەخراپترین بارودۆخدا دەرکران و 22 هەزار لاوی کوردی فەیلی تاوەکو ئێستا بێ سەروشوێنکراون، 14 شار وشاروچکەی ناوچەکانی کوردی فەیلی خاپورکران وناوچەکانیان تەعریب کران، ماڵ ومولكیان دەستی بەسەردا گیرا و کۆڵەگەی خێزانییان هەڵوەشێندرایەوە.

بەشێکی زۆری ئەم تاوانانە لە پایتەختی عیراق، لەبەرچاوی کۆمەڵگەی عێراقی، هەرێمی و نێودەوڵەتیدا ئەنجامدرا. سەرەڕای تێپەڕبوونی 43 ساڵ بەسەر کۆتا قۆناغی ئەم جینۆسایدە، بەڵام هێشتا ڕێژەیەکی زۆر لە ڕزگاربووان، بێ ڕەگەزنامە ماونەتەوە وماڵ وموڵکیان بۆ نەگەڕێندراوەتەوە، تا ئێستاش بە هەزارانیان دەربەدەری وڵاتانن ولە ئاوارەییدا دەژین، هێشتا چارەنووسی زیاتر لە بیست هەزار کەسی بێ سەروشوێنکراو بە نادیاری ماوەتەوە. دوای ڕوخانی ڕژێمی بەعس ئەم تاوانە لە دادگای باڵای تاوانەکانی عیراق بە جینۆساید ناسێندرا، بەڵام بەداخەوە تا ئێستا نە داوای لێبووردنییان لێکراوە، نە قەرەبووی مادی ومەعنەوی کراونەتەوە و نە ماڵ و موڵکیان بۆ گەڕێندراوەتەوە.

بەپێی تێڕوانینی ئەکادیمی وبەپێی بوارە زانستییە جیاجیاکان، لەلایەن کەسانی پسۆڕەوە، ئەم تاوانە بەشێوەی تاکەکەسی خراوەتە ژێر لێکۆڵینەوە و شرۆڤەکردن و لێکدانەوە، ئەمەش بە سەرەتایەکی گرنگ ودروست دەزانین بۆ دامەزراندنی بواری زانستی جینۆسایدناسی لەکوردستاندا، کوردستانێک کە لەلایەن بەشێک لە جینۆسایدناسان بە مەڵبەندی جینۆساید هەژمار کراوە.

هەر لەم سۆنگەیەوە پرۆژەی ئەنجامدانی ئەم کۆنفراسە لەمیانەی هەستکردن بە بەرپرسیاریەتی

مێژوویی وئەخلاقیی و زانستییەوە هەڵقوڵاوە، لە ژێر دروشمی (دەرخستنی ڕاستییەکان بۆ گەیشتن بە دادپەروەری)، ئەم کۆنفرانسە بە میتۆدی زانستی کار بۆ ناساندنی ئەم جینۆسایدە دەکات، بۆ ئەوەی ئەم جۆرە تاوانە ترسناکانە لەبیرنەکرێن وبەوردی هۆکار وپاڵنەر وکاریگەرییەکانی بزانرێت و هەوڵبدرێت بە شێوەیەکی زانستی چارەسەری بۆ بدۆزرێتەوە، تاوەکو لەلایەك قوربانییەکان قەرەبووبکرێنەوە وتاوانباران سزا بدرێن و لەلایەکی ترەوە چیتر ئەم جۆرە تاوانانە دووبارەنەبنەوە و ڕوونەدەن.

کاتێك ئەم پرۆژەیە کەوتە بەر دیدی سەرۆکی هێژا (مەسعود بارزانی)، بەو پەڕی پەرۆشییەوە بە پیرییەوە هات وپشتیوانیی خۆی بۆ دەربڕی و بووە هۆکاری سەرەکی سەرکەوتنمان بۆ ئەنجامدانی ئەم کۆنفرانسە هاوبەشەی هەر سێ زانکۆی؛ (سەلاحەدین، دهۆك و سۆران) و بە هاوکاری چەندین زانکۆ و دامەزراوەی زانستی دیکە.

بۆئەنجامدانی ئەم کۆنفرانسە، پەیوەندیمان بە سەدان توێژەر و بیرمەند و کەسانی پسپۆڕکرد، بەتایبەت ئەوانەی لەسەر ئاستی ناوەخۆ و نێودەوڵەتی کاریان لەسەر جینۆساید کردوە، لەئەنجامدا لەناو سەدان بابەتی پێشکەشکراو لەلایەن کەسانی پسپۆڕ لە بوارە جیاجیاکان و بواری جینۆساید لەسەر ئاستی ناوەخۆ و نێودەوڵەتیدا، (109) بابەتی زانستی لەلایەن لێژنەی زانستی کۆنفرانسەوە ڕەزامەندی بەشداریکردنیان پێدرا، دەیانیتر بەهۆکاری جیاجیای وەك: سنوور و کاتی تەرخانکراو بۆ ناردنی بابەتەکان نەتوانرا لەم کۆنفرانسە بەشداربن.

ئەم پرۆژە ئەکادیمییە بە شەونخونی لیژنەی باڵا، لیژنەی ئامادەکاری هاوبەش، لیژنەی زانستی، لیژنەی راوێژکاری وسەرجەم لیژنەکانی دیکە، وپشتیوانی کەسانی خۆبەخش کە ماندوونەناسانە پشتیوانییان کردووین بۆ سەرکەوتنی ئەم کۆنفرانسە. هیواداریین ئەنجامی ئەم کۆنفرانسە ببێتە هۆی زیندووکردنەوەی پرسی (جینۆسایدکردنی کوردی فەیلی) وبایەخ پێدانی لە لایەن، لایەنە فەرمی، ئەکادیمی و ڕێکخراوە ناوخۆیی و نێوەدەوڵەتییەکانەوە.

پ. ی. د. عبدالرحمن کریم دەروێش
سەرۆکی لیژنەی ئامادەکاری

پێرست

1-ژینۆسایدی گەلی کورد لە ژێر تیشکی بڕیاری دادگەی ناوخۆیی لاهای لە کەیسی (فرانس فان ئانرات)دا توێژینەوەیەکی شڕۆڤەکارانە
پ. ی. د. عێباد رۆحی 15
2-سیاسەتی بە عەرەبکردن لە عێراقدا کوردە فەیلییەکان بە نموونە
پ. ی. د. ماجد خەلیل فەتاح 29
3-کاریگەرییەکانی بەنداوی حەمرین لەسەر تێکدانی شوێنەوارەکانی ناوچە فەیلییەکان
پ. د. نەرمین علی...79
4-فاکتەر و جێکەوتەکانی جینۆسایدی کوردانی فەیلی لەقەزای خانەقین
م. ی. هێمن نصرالدين محمد امين - پ. ی. د. یاسین ئاشور جوهر 115
5-رۆڵی راگەیاندن لە ناساندنی کۆمەڵکوژی کوردە فەیلییەکاندا، توێژینەوەیەکی مەیدانیە
د. ئەکرەم فەرەیدون حەمەئەمین 145
6-ئاستی بایەخپێدانی میدیای کوردی بە جینۆسایدی فەیلییەکان لە عێراقدا (توێژینەوەیەکی مەیدانییە)
م. ی. دەشتی عەلی ڕەشید - پ. ی. د. یادگار عەلی محەمەد 173
7-واقعی ژیانی کوردە فەیلییەکان لە سایەی بەعسدا لە نێوان 1979 - 1991 لێکۆڵینەویەکە لە مێژووی زارەکی
پ. د. سامان حسێن ئەحمەد 197
8-ئەدەب وەک بیردانکا گەلان، کارتێکرنا بلیمەتێن کوردێن فەیلی ل سەر ڕەوشەنبیرییا کوردی
انتصار نجيب جوقی - نفل صالح اسلام 233
9-ڕۆمانا (بەندەر فەیلی) وەکو نموونە
م. شمال خمو خضر 303
10-سیاسەتی میدیایی و پرۆپاگەندەیی رژێمی عێراق لەجینۆسایدکردنی کوردانی فەیلی
د. شیلان یاسین خضر 335
11-ژیان دوای جینۆساید: توێژینەوەیەکی سایکۆلۆژییە لەبارەی کوردانی فەیلی
خەلیل سەلیم 363
12-ڕەنگدانەوەی ڕووداوەکانی جینۆساید لە فیلمی دۆکیومێنتاری کوردیدا (جینۆسایدی کوردە فەیلییەکان بە نموونە)
پ. ی. د. ژیلوان طاهر باپیر 383

13-ڕۆڵی دادگای نیشتیمانی لە بەدیهێنانی دادپەروەری لە جینۆسایدی کوردی فەیلی
م. سروشت سەربەست قاسم 397
14-پێوانەی شڵەژانی لێکترازانی ناسنامە لای کوردانی فەیلی لە هەرێمی کوردستان
م. هیوا عبدالعزیز جمیل - کاروان کاکەبرا کاکەمەد 417
15-جینۆسایدی کوردە فەیلییەکان لە عێراق دا لە نێوان ساڵانی1990-1980
لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی شیکاریی بەراوردکارییە
م. ی. سۆزان کریم صالح 439
ڕاسپاردەکانی کۆنفرانسی زانستیی نێودەوڵەتیی جینۆسایدی گەلی کوردستان
(جینۆسایدی کوردی فەیلی) 469

ڕۆمانا (بەندەر فەیلی)
وەکو نموونە

م. شمال خمو خضر
سەنتەرێ بێشکجی بۆ ڤەکولینێن مرۆڤایەتی زانکۆیا دهۆك
Shemal.khudhur@uod.ac

کورتییا ڤەکۆلینێ

ئەدەب وەکو ئێک ژ ڕێکێن داڕێتنا بیردانکێ، شیایە پشکەکا مەزن ژ بوویەرێن ژیانێ هەلگرت. ڕۆمان وەکو پشکەک ژ ئەدەبیاتێ، شیایە ژ هەموو پشکێن دیتر، بوویەرێن نەرم و هشکێن ژیانێ دناڤ خۆدا ب حەوینت، ب ڕێکا هورگلیێن خۆ؛ پاراستنێ ل سەر بیردانکێ و زندیبوون و ب هێزبوونا ئەوێ د هشێن مللەتیدا بکەت، ب تایبەت دەمێ ناڤەڕۆکا ڕۆمانێ گرێدای قرکرنا کەلتوور و ناسنامەیا مللەتەکێ دەستنیشانکری بت، ئەوێن ب ئەگەر و ڕوودانێن جودا هاتینە لاوازکرن یان ب رێکا جینوسایدێ هاتییە ژناڤبرن؛ ئەڤجا ئەگەرێن ئەوێ لاوازکرن و ژناڤبرنێ گرێدای ئایدۆلۆژیەکا توندڕەو یا سیاسی و ئۆلی بن یان کاریگەرییێن کەلتووری. پەیوەندیا دیرۆک و بیردانکێ پەیوەندییەکا دوو ئالییە، هەر ئێک ژ ئەوان دبیتە ئەگەرێ ئاڤاکرنا یێ دیتر. کەواتە د نڤیسینا دیرۆکێدا مفا ژ بیردانکێ هاتییە وەرگرتن، د هەماندەمیدا ب نڤیسینا دیرۆکێ بیردانک ئاڤا بوویە، لێ هەلبەت بیردانکەکا د قالب و هزرێن دەستنیشانکریدا. واتە ئەگەر د وەختیدا دیروکێ مفا ژ بیردانکێ وەرگرتبت، ئیرۆ دیرۆک کەڤتییە د خزمەتا چێکرنا بیردانکێدا. ژبەرکو ڕۆمان دشیت خۆ د هەموو بوارندا ببینت، لەوما وەکو دیرۆکێ دشێت بیردانکێ دروستبکەت، د هەماندەمیدا ببتە ئەگەرێ هندێ کو بیردانکا مرۆڤی ل سەر پاراستنا ناسنامەیا کەلتووری ب هێزتر بکەڤت؛ ل بەرامبەر ئەوان هزر و ئایدولۆجییێن کار ل سەر نەهێلانا ئەوێ ناسنامێ دکەن. ڕۆمانا بەندەر فەیلی د ڕێکا کاراکتەرێ خۆدا، ل بەرامبەر ئەوێ ئایدلوژیایێ ڕاوەستیایە، ئەوا کوردێن فەیلی کریە ئارمانجا خۆ. بەندەر فەیلی وەکو قارەمانێ ڕۆمانێ، نموونەیا هەر سەرەکییا ئەوێ بیردانکێیە، یاکو د هزرا گشتگیرا کوردێن فەیلیدا هەی.

پەیڤێن کلیلی: بیردانک گەلان، ڕۆمان، جینوساید، کوردێن فەیلی.

1- پێشەکی:

دەمێ بابەت گرێدای بیردانکێ بت و ئەو بیردانک دناڤ ئەدەبیاتێ بت، ل ئەوی دەمی بۆ کوردان،

ئەدەبیات ب هەردوو چقێن خوٚڤە، دبتە دیروٚک و دیدەڤان بوٚ هەر تشتێ گرێدای باوەری و هزر وکەلتووریٚ ئەوان. ژبەر هەر ئەگەرەکی بت ئەدەبیات تاکە رێک بوویە، کو کورد تەعلی و شرینیێن ژیانێ دبیردانکا خودا ب خودان، کرینە و کریە پشکەک ژ هەبوونا خوٚ. ڕوٚمانا بەندەر فەیلی یا بەختیار عەلی نموونەیا ئەوان دەردەسەریێن پێکهاتەیێن عێراقێ ب گشتی و کوردێن فەیلیە ب تایبەتی.

ئەڤ ڤەکوٚلینا ل ژێرناڤوٚنیشان (ئەدەب وەک بیردانکا گەلان، ڕوٚمانا (بەندەر فەیلی) وەکو نموونە). ل سەر چەند تەوران هاتییە پارڤەکرن، دپشکەکا ئەوان تەوراندا، بەحس ل تێگەهێ بیردانکێ و ڕوٚلێ ڕەهەندین وێ د بهێزکرنا بیردانکا گەلاندا ب ئالاڤێن جودا هاتییەکرن، وەکو ئەوان جهێن ڕوویدان و دەردەسەری لێ پەیدا بووین، هەروەسا پەیوەندیا بیردانکێ ودیروٚکێ وەکو دوو تەمامکەرێن هەڤ، رۆلێ ئایدوٚلوجیا و باوەرییێن کلاسیکی د دروستکرن و رێخوشکرنا ئەنجامدانا تاوانێ بەرامبەر گەل و مللەتەکێ دیارکری. د تەوەرێ پراکتیکیدا ڕوٚمانا بەندەر فەیلی ب هوورگلییێن وێڤە، ل گورەی ڕێبازا ڕەخنەیی و شروٚڤەکاری هاتییە پراکتیزەکرن، ئەگەرێن وێ ئەنجامدانا کوٚمکوژیا فەیلیان دپەرەگرافین ڕوٚمانێ و شروٚڤەکرنییێن ویدا هاتینە دیارکرن. کو هەموو پێکڤە دکەڤنە خزمەتا ب هێزکرنا بیردانکێ سەبارەت ئەوا ب سەر فەیلیاندا هاتی.

جهێ بیردانکێ ئەو زێندانە، یاکو دایکا بەندەر و کەسوکار و مللەتێ وێ لێ هاتینە گرتن و سێدارەدان، د هەماندەمیدا بوویە دیدەڤانێ ئەوێ هەموو وەحشیگەریێ ئەوا بەرامبەر مەحکوم و گرتیان دهاتەکرن. ئەو پەیوەندیا گرێدانێ دناڤبەرا بیردانکا گەلان و جهاندا دیاردکەت گەلەک جاران پتر ڕەهەندێن ڕەمزی وەردگرت ژ رەهەندێن ماددی ب تایبەت ئەگەر جهی کوٚمەکا دەردەسەرییێن دیروٚکی دگەل خوٚدا ئینابن. (الهلالي، 2020، ص 359). ڕوویدان ب گشتی، (سیاسی و جڤاکی...) ل سەر ئاستێ کوٚمەل و کەسی دشیاندایە ببنە ئەگەرێ دروستکرنا بیردانکا گەلان. سەرکەفتن، داکەفتن، سەرهەلدان، هەڤرکیێن جڤاکی و سیاسی ... هتد دبنە ماددێ خامێ بیردانکا گەلان, (الهلالي، 2020. ص 361). هەلبەت ئەو تشتێ کو بوٚ کوردێن فەیلی بوویە ببیردانک، ئەو بوویەرن کو ل سالا 1980 ب سەر ئەواندا هاتین، ئەو جهێن لێ هاتینە گرتن و سێدارەدان یان ب کوٚم ژێ هاتینە دەرکرن و دەربەردەرکرن. ئەڤە هەموو پێکڤە وەکو ڕوودانێن دیروٚکی بوٚ خەلکێ فەیلی بووینە بیردانک و ب رێکا بیردانکا ئەوان و ڤەگێرانێن ئەدەبی کو ڕومانا بەندەر فەیلی ئێک ژ کارێن ئەدەبییە، بوویە ئەگەرێ دروستکرنا بیردانکێ بوٚ کوردان ب گشتی ل سەر ئەوێ جینوسایدا ب سەرێ کوردێن فەیلی هاتی.

2- پێناسە و تێگەهێ بیردانکێ:

بیردانک هەبوونا ژ ڕوودانێن ژیانێ ل سەر ئاستێ تاکەکەسی، نیشتمانی، جڤاکی و سیاسی... وەردگرت دبنە ئەگەرێ دروستکرنا بیردانکێ، ئەڤجا چ بیردانکا گەل بت یان یا تاکەکەسی. لاتینی memoria ل سەر ناڤێ بیردتنکێ دانایە، بوٚ بیرهینانێ ژی (استذكار) reminescentia دانایە (لوغوف، 2017، ص 150). بوٚ هەمان پەیڤێ د زمانێن ئەوٚروپی دە بێژەیا فرەنسی memorie (میموٚئاریٚ) ب کارتینە و یەک ژ ڕەنگێن ئەدەبا دەستانی (قسەکرنێ یە). ئەو، دوارێ دەمێ دە، خروٚینکە (ئانکو ل پەی هەڤ دەم تێت) و د وارێ فەکتەوی یە (ئانکو قەیدکرنا تشتێ کو بونە) و ل سەر زمانێ نڤیسەری تێتە گوتن. وەکو داب، نڤیسەر و

فەکتێن کو پێرە چێ بونە پێشکێش دکە یان ژی ئەو تشتێ کو دیتیە و بهیستیە. ل ڕاستیا بویەران تێدە، لێ هەر ژ ئاشۆپا نڤیسەری خالی نابن (باڤێ نازێ، 2012، ل 49). د زمانێ عەرەبیدا (ذاكرة) وەکو ئاماژە بۆ گوتنا فەرنسی mémorie، دزمانێ ئینگلیزیدا memory و یێ ئەلمانی Gedächtnis(مرقطن، 2020، ص 33). دزمانێ کوردیدا پەیڤا بیر ل بەرامبەر پەیڤا (ذاكرة) یا عەرەبی هاتیە دانان(مایی، 2009، ل 195. نیزامەدین، 2003، ل 83). لێ پەیڤا نوکە بەربەلاڤ و یا مە ژی ب کارئینایی بیردانکە.

هەتاکو بیردانک ب تنێ گرێدای تاکەکەسی و یاسایێن بایلۆجی، زانستێ دەمارێن مێشکی بوماوەییدا بوو، خواندنا وێ د ئالیێ زانستێ دەروونی و دەماراندا یا چارچوڤەکری بوو. واتە وەکو زانست ب تنێ ژ ئالیێ زانستێ دەروونیە ڤە گرنگی پێ دهاتەدان و خواندن ژ ئالیێ زانستێ دەروونناسی و فیسولۆجی بایوکیمایی (الكيمياء الحيوية)و فیسولۆجیا دەماران گەلەک گرنگی ب کریارا بیردانکێ دهاتەدان (یونس، 2004، ص 181). بیردانک د ئالیێن جودا دهێتە ناسکرن، د ئالیێ دەروونیدا بریتیە ژ کریارەکە زانیاری یا ئالۆز، تێدا شروڤەکرنا رووداں و هەلگرتنا وان دهێتەکرن، ل سەر ئەوی تشتێ مرۆڤ د دەمێن کورت درێژدا فێردبت و دزڤرینتە ڤە (یونس، 2004، ص 179).

د سەدسالیا - سەدێ بیستێدا گورانکاری ب سەر ئەڤێ زانستێ بیردانێکێدا هات ژبەرکو «هەتا سەدسالیا بیستێ وەسا بەرێ خۆ ددانە بیردانکێ کو بیردانک کریارەکە ناڤخوییە و گرێدای تاکێ بیرکەرە، هەروەکو ل نک ئیمێل دورکاهیم 1917 – 1858 Emile Durkheim سیگموند فروید Sigmund Freud 1939 - 1856 (سوکاح، 2020، ص 176). هاتە پێشنیازکرن کو بیردانک ب تنێ د چارچوڤێ تاکە کەسیدا پەیدانابت، بەلکو ئەو تاکە پێدڤی کومەل یان جڤاکەکییە، بۆ هندێ کار ل سەر چێکرنا ئەوێ بیردانکێ بکەت، ئێدی ل سەر ئەڤێ بنەمایی ب بیردانکا گەلان هاتە ناسکرن. بیردانک وەسا دهێتە نیاسین کو ب ڕێکا وێ گەل دیرۆکا خۆ ل بیردهینن، ب ئەڤێ ڕەنگی بیرانکا گەلان نەگرێدای کارەکێ تایبەت و تاکەکەسی یێ سەربەخویە، گرێدای دیاردەیەکا جڤاکییە. (أبو خيران 28/03/2018) ئەو دیاردەیا جڤاکی یا پێدڤی تێکەلبوونێیە ب مەرەما پاراستنا ئەوێ بیردانکێ ئەگەر نە دبیت ب نەبوونا پەیوەندییان د ناڤبەرا تاکی و کومەلێدا ببتە ئەگەرێ ژ دەستدانا پتریا بیرهاتنا (هالبفاکس، 2022، ص 115). (موریس) د ئێکەم کارێ خۆدا ب ناڤێ (ڕێکێن جڤاکی یێن بیردانکێ 1925 Les Cadres sociaux de la mémoire جودا ژ ماموستایێن خۆ (دورکاهیم و فروید) هزر کر و گوت: بیردانك نە ب تنێ تشتەکێ بایلۆجیە هەروکو کەسێن زانستی د ئەوی وەختیدا هزردکرن، بەلکو دیاردەیەکا جڤاکییە (سوکاح، 2020، ص 176). هەلبەت دیاردێن جڤاکی ژی گرێدای بویەرێن مەزن و بچووکن کو خەلک و تاکەس دبنە ئەگەرێ ڕوودانا ئەوان ئەو ڕووداں ژی ل گۆری قەبارێ خۆ دبنە بیردانک بۆ تاک و کومەلێ. بیردانکا گەلان collective memory ئالاڤەکێ پێکڤەییە، بۆ بیردانکا کۆمەکی ژ خەلکی، کۆمەکا تاکێن ل هەڤکۆم پێکدهێت و زەمینەیەکا هەڤپشک بۆ ڕەفتارێن وێ کۆما خەلکی پێکدهینت، بیردانکا گەلان ئالیێن ڕەوشەنبیری و جڤاکی یێ ئەوێ کۆما خەلکی ب خوڤە دگریت، ب ڤێ یەکێ پەیوەندیەکێ دناڤبەرا ڕابوردووی و ڕەوشا ڕەوشەنبیری یا نوکەدا دروست دکەت (مرقطن، 2020، ص33). موریس هالبفاکس دبێژت: وەلاتێ من شانۆیا ڕوودانان بوویە، من پیزانین ل سەر ئەوان ڕوودانا نەبووینە ب ڕێکا گوتارێن ڕۆژناما و دیدەڤانیا ئەوان کەسان نەبت یێن پەیوەندیەکا ئێکسەر ب ئەوان ڕوودناڤە هەی، ئەڤ ڕووداں جهەکی د بیردانکا نیشتمانیدا دگرن،

ژبەرکو ئەز نەکەسەکێ دیدەڤان بوویمە، ل سەر ئەوان روودانێن پەیدابوون، لەوما ب مەرەما ب هێزکرنا بیردانا خۆ یا تایبەت، هەر گاڤا من ڤیابت ئەوان ڕوودانا ب ورژینم، من پالپشتێ ل سەر ئەوان دیدەڤانێن پەیوەندیەکا ئێکسەر ب ئەوان ڕووداناڤە هەی کریە، ژبەرکو ئەڤە چاڤکانیا ئێکەمە کو پێ بیردانکا خۆ ب زڤرینم. (هالبفاکس، 2002، ص 161).

پێکڤەژیانا کۆمەکا مرۆڤان، د چارچوڤەیەکێ جوگرافی و کەلتووریدا و هەبوونا ڕوودانا د ژیانا ئەوان و پێشین ئەواندا، وەدکەت کو بیردانکا گەلان د ناڤ واندا بهێتە هەبوونێ، ئەو بیردانک د ژیانا هەموو تاکێن کومەلگێدا دبتە تشتەکێ هەڤپشک، هەر ب ڕێکا تاکێن کومەلگێ دهێتە پاراستن و ڤەگوهاستن ژی، هەروەکو (داریو بیزان و جایمس هوفولو) ژی تەکەزیێ ل ئەڤێ یەکێ دکەن. زانینەکا هەڤپشکە د چارچوڤەکێ بەرفرەهدا ل دۆر ڕوودانێن جڤاکیێن بوری کو ب ڕەنگەکێ کەسی کەس تێدا نە ژیای، بەلکو ب ڕێکا کارێن پەیوەندکرنا جڤاکی پەیدابوویە، ئەڤ زانینا هەڤپشک ل دور ڕابردووی ب ڕێکا پەیوەندیا دناڤبەرا کەسان و دامودەزگەهاندا دناڤ جڤاکیدا دهیتە چێکرن و ڤەگوهاستن و پاراستن. (حنازلة، 2020، ص107). نەبوونا بیردانکا گەلان ل دەڤ گەل و مللەتان، یا بەرزەبوونا وێ ب ڕەنگەکێ ئیرادی، ڕەنگە ببتە ئەگەرێ نالەباریەکا ترسناک د ناسنامەیا گشتگیردا (الهوية الجمعية) (لوغوف، 2017، ص 103).

ئەو گورانکاریێن ل چەرخێ سەدێ بیستێ، د تێگەهێ بیردانکێدا پەیدابووین، بۆ زانا و جڤاکناسێ فەرەنسی (موریس هالبفاکس) دزڤرن، ئەوی ڕۆلەکێ گرنگ د چێکرنا تێگەهێ بیردانکا گەلاندا هەبوو. «موریس هالبفاکس Mauris Halbwachs 1877 - 1945 ب دامەزرێنەرێ سەرەکی یێ زانستێ جڤاکی یێ بیردانکێ دهێتە زانین (سوکاح، 2020، ص 176). نڤیسینێن ناڤبری کاریگەریێن دیار ل سەر ڤەکۆلینێن و بیردانکێ هەبووینە هەر ژ سەدێ بیستێ هەتا ڕۆژا مە یا ئیرۆ. (بۆ زانیارێن زێدەتر ل سەر کار و ئالیێن ژیانا ئەوی بنێرە، هالبفاکس، 2022، ص 28 - 38).

کار و نڤیسنێن (موریس هالبفاکس) کاریگەری ل سەر کارێن هەر ئێک ژ جاک لوگوف1924 - 2014 Jacques Le Goff و بیر نوورا Pierre Nora ژدایکبوویێ1931) هەبوون. کو هەردوو سەرکێشێن نەوەیێن نوو یێن قوتابخانا حەولیاتا نوو یا فەرەنسینە. بیر نوورا ل سەر بنەمایێ بیردانکا گەلان یا موریس هالبفاکس تیورا خۆ یا ب ناڤێ (جهێن بیردانکێ Les Lieux de Mémoire ئاڤاکر، جاک لوگوف ژی ب هەمان ڕەنگ بۆ نڤیسینا پەرتووکا خۆ یا ب ناڤێ (دیرۆک و بیردانکStoria e memoria) مفا ژ کارێن ناڤبری وەرگرت (سوکاح، 2020، ص 176).

ئێک ژ تایبەتمەندیێن بیرداناکا گەلان وەکو دەربڕا پێدڤیبوونا ناسنامەیی (The Need for Identity) ل دەف کۆمەلێ ئەوە، کو ب ڕێکا خواندنا بوری دهێتە هەبوونێ، ب مەرەما وێ یەکێ پتر ڤەکۆلین و هوربینی ل کومەلێ بهێتەکرن و ببینت کا چ یێ ل هەڤهاتییە (متناسقە) دگەل پێدڤی و ڕوودانێن ئیرۆ، ژبەرهندێ Jan Assman دبینت، کو بیردانکا گەلان د بنیاتدا کارەکێ خەیالکرنێیە (التخييل) کارێ خەیالکرنێ ژی د بنیاتدا پالپشتیێ ل سەر کریارا کۆمکرنا پێزانینێن تاک تاک یێن بوری و دووبارە ئاڤاکرنا پەیوەندیین تورەیی (علاقات شبكيه) دناڤبەرا ئەواندا ب مەرەما پێکهینانا ڤەگێرانەکێ دکەت (حنازلة، 2020، ص١٠٨) هەلبەت ڕومان ئێک ژ کارێن ڤەگێرانییە و د ئەوێ ڤەگێرانێدا پالپشتی ل سەر خەیالکرنێ دهێتەکرن، دوور ژ هندێ کا د ئەوێ هزر و خەیال جوانکاریا ئەدەبیدا چ ڕاستی و روودان هەنە یان نە.

ژبەرکو بیردانک گرێدای ئالیێن زانستی یێن جودابوویە، لەوما تێگەهـ و پیناسەیێن جودا بۆ بیردانکێ هاتینەکرن، لێ پتر پەیوەندییا بیردانکێ ب ڕەهەندێن دەروونی، جڤاکی و دیروکی دیاردبن. سەرەرای ب کارهینانا پرانیا زاراڤێ بیردانکێ، ب دویڤچوونا پێشکەفتنا زاراڤی دیاردبت کو پەیوەندییەکا ب هێز ل گەل ڕەهەندێن جڤاکی ژ ئالیەکیڤە و ڕەهەندێ دیرۆکی ژ ئالیەکی دیڤە هەیە، ئەڤ چەندە وەدکەت کو بیردانک تێکەلی دیرۆکێ ببت د هندورێ چیرۆکەکا جڤاکیدا، بێکو ڕووبەرەکێ ڕەخنەیی هەبت» (الیحیاوی، 2018، ص 111). ب کورتی بیردانک دشێت ڕابوردووی ب ئیرۆ و پێشەر ژێڤە گرێدەت و دگەلدا بمینت؛ ب تایبەت ئەگەر ئەو ڕوودان د کارێن ئەدەبی، هونەری و ساغکرنا بیرەوەرییێن نشتیمانیدا بهێنە ساغکرن، نەخاسمە ئەگەر جهێ ساغکرنا ئەوان بیروەریان گرێدای ڕوودانا ب خۆ بت.

3- جۆر و پۆلینێن بیردانکێ:

جاک لوگوف د پەرتووکا خۆ یا (بیردانک و دیروک) دا جوداهی دناڤبەرا سێ بیردانکادا کریە: یا ئێکێ: بیردانکا زارەکی. یا دوویێ، بیردانا نڤیسکی. یاسێیێ ئەو بیردانکا پاراستنێ ل سەر یا بیردانکا زارەکی و نڤیسکی د ئێک وەختیدا دکەت. (الیحیاوی، 2018، ص 115).

جاک لوگوف د رێکا دەستنیشانا ئەوێ پێشکەفتنێ ب دریژیا دەمی ب سەر بیردانکێدا هاتی، ژ جڤاکێن وەحشیگەری و ئیتنی دەستپێدکەت و ڤەگوهاستنا بیردانکا زارەکی بۆ یا نڤیسکی، ب سەر قوناغێن جودا دابەشکرینە واتە ژ دەمێ بەری دیرۆکێ بۆ دەم و چەرخێن گریکی و لاتینی، ژ وی دەمی بۆ سەدێ ناڤەڕاست، پاشی ژ سەدێ شازدێ هەتا ئیرۆ، ب ئەڤی ڕەنگێ ل خوارێ دیاکری:

1- بیردانکا ئیتنی ئەو جڤاکن یێن بی بەهر ژ نڤیسنی یان نڤیسن د ناڤ واندا نەی، کو ب جڤاکێن وەحشیگەری هاتینە ب ناڤکرن.

2- دەستپێکرنا بیردانکی ژ زارەی بۆ نڤیسکەی، ژ دەمێ بەری دیرۆکێ هەتاکو سەدەیێن گریکی و لاتینی.

3- بیردانکا سەدەیێن ناڤین یاکو هەڤسەنگیا زارەکی و نڤیسکی تێدا دهێتە دیتن.

4- رەنگێن پێشکەفتنا بیردانکا نڤیسکی ژ سەدێ شازدێ تا ئیرۆ ڕۆژا مە.

5- گورانکارییێن نوکە (هەڤچەرخ) یێن بیردانکێ. (لوغوف، 2017، ص 105).

د زانستێ دەروونیدا بیردانک ب ڤی ڕەنگی هاتینە دابەشکرن: قەبارێ بیردانکێ. پلەیا ڕێکخستنا خوەستەک (الاِرادي) یا بیردانکێ. دەمێ هەلگرتنا پێزانیان د بیردانکێدا. هەلبەت ئەڤ سێ جۆر ژی بۆ هندەک جۆرێن دی دابەش دبن، لێ جورێ سێیەم کو دەمێ هەلگرتن یا پارستنا بیردانکییە دابەشی ئەڤا جۆران دبت:

1- بیردانکا ب لەز، پشتی چرکەیەکێ پێزانین خۆ تێدا ناگرن و بەرزەدبن، ئەگەر دووبارە نەبن و گوهـ لێنەبی.

2- بیردانکا دەم کورت، پشتی 18 چرکەیان پێزانیین تێدا نامینن و بەرزەدبن، ئەڤە پتر ل دەڤ ئەوان کەسێن پەیدادبت یێن وەرگیرانا ب لەز دکەن واتە بیردانک وەکو ڕێڕەوکییە پێزانین تێرا دەربازدبن.

3- بیردانکا دەم درێژ، پێزانین تێدا دهێنە هەلگرتن هە ژ 18 چرکەیان هەتا دەمەکی درێژ کو دگەهیتە 30 سالا ن و پتر، وەکو بارەگایەکی پێزانین جهێ خۆ تێدا دگرن و دمینن. (یونس، 2004، ص 188).

هەلبەت قەبارێ ڕوودان گرنگی و کاریگەریا ئەوان وەدکەت چ ل بیرا مرۆڤی بمینت چ نە. ئەو تشتێ بۆ مرۆڤی گەلەک گرنگ، بیرهینان و زڤراندنا ئەوان باشتر دمینت ژ ئەوی تشتێ بۆ مرۆڤ گرنگیەکا کێمتر هەی (یونس، 2004، ص 1180). جاک لوگوف بۆ دیارکرنا جورێن بیردانکێ ل گۆری ئەوی ماوێ درێژ یێ ب سەر بیردانکێدا ب ئەڤی ڕەنگی ددەتە دیارکرن: بیرداناک ئیتنی، بیردانکا خاوەنداری (مولکیەتێ) و بیردانکا ئۆلی. کو دبیردانکا ئیتنیدا، ژبلی ڕەهەندین وێ یێ گشتگیر(جمعي) بیردانکا ئیتنی کۆمەکا تایبەتمەندییان هەیە جودا دکەت ژ بیردانکێن دیتر، لوگوف بۆ هندێ دچت کو تایبەتمەندیا ڤەگوهاستنا ئەڤێ بیردانکێ، ب ڕەنگەکێ زارەکی وەدکەت کو ب بەردەوامی هەبوونا خۆ د ژیانا تاکێن وێ کومەلێدا هەبت. دناڤ جڤاکێن ئیتنیدا ئەرکێ سەرەکی یێ کو بیردانک پێ ڕادبت ئەوە کو پاراستنێ ل سەر ڕەوشەنبیری و ناسنامەیا ئەوان دکەت.(الیحیاوی، 2017، ص 115). ل سەرڤێ یەکێ لوگوف دبێژت: ئۆلا مەسیحی بیردانکە و پەرستن و ساغکرنا و هەلکەفتێن ئەوێ بیرئینانێنە. دهەمان دەمیدا ژی دێرێ وەکو جهێ ئەوێ بیردانکێ دبینت(لوغوف، 2017، ص 127 – 128).

4- بیردانک د دیرۆکێدا

ل دەستپێکێ مرۆڤی چ بیردانک نەبووینە، نەدزانی ئێشانا وژدانی و هەست ب گونەهکرنێ چییە، دبنیاتدا نەدشیا یێ لێبوردەبت، ل گوری گوتنا نیتچە ئەڤە ب تنێ ژبەر ئەگەرەکی بوو کو ژبیردکر. ئەڤە یا بەردەوامبوو هەتاکو ئەڤێ گیانداری ژبیرکەرتشتەکێ هەڤدژ بخۆ داهینای کو ئەوژی بیردانکە. (کاظم، 2008، ص 25). دکەڤنترین پەرتووکاندا بیردانک وەکو هەلگرەکا ئۆلی و میتۆلوجی هاتییە. یونانییێن کەڤن خوداوەندک بۆ بیردانکێ ب ناڤێ خوداوەند (منیوسین Mnemosynes) هەبوو، هەفت کچ ب ناڤێ (میوزات) بۆ دانان، کو داهێنەرێن شعر و مۆزیک و هونەرێ بوون. ئەو خوداوەندا پاراستنا بیرهینانا قارەمان و شاعرایە و شاعر ب رۆلێ خۆ د ناڤ بیردانکێدایە، ئەو چاڤرێنێ (عراف) ڕابوردوو و پاشەرۆژێیە، ب ئەڤی رەنگی بیردانکێ جهێ خۆ د میتولۆجیا یونانیدا Greek Mythologyهەبوو، هەروەکو د شعرین ئەلیادە و ئودیسادا دەربڕین ژێ هاتییە کرن. واتە بەری کو بیردانک بکەڤتە بن هزرا فەلسەڤی، ئەقلێ هەر ئێک ژ سقرات و ئەفلاتون و ئەرستوی کو پشکەک ژ پشکێن تیورا زانینێیە. . (کوثراني، 2020، ص 14). ئەفلاتون 347 پ - ز . د ڕەهەندێ میتافیزیکدا بەحس ل بیردانکێ کر، دیتنا وی ل سەر جیهانا ئایدیایی یا بەرێ بۆ جیهانا هەستپێکرنێ (الحسي)، ل گوری گوتنا وی دشیاندایە ب شیانێن خوی یێن زانینێ و د رێکا بیردانکێدا ڤەگەراندنا ئەو زانینێ بهێتەکرن یاکو ژبیرکرنێ بەرزەکری یان تاریاتی ب سەرداهاتی. (الیحیاوی، 2018، ص 111). دسەدێ ناڤێن یێ مەسیحیدا، بیردانک پتر گرێدای باوەرییێن و ئۆلی و بەرژوەندییێن وێ بوو، واتە د ماوەێ ئەوان سەدەیاندا و د ڕێکا سیاسەتا کەنیسا ڕوما دەستهەلاتا دامودەزگەهێن وێ یێن مەزن، چارچوڤەیەکێ سەرکردایەتی و پەروەردی بۆ بیردانکا گەلان هاتە چێکرن (ناسنامەیا ئۆلی) کو دبن دەستهەلاتا دەستهەلاتدارانداا بت.

د سەدێ ئیسلامی کو هەڤدەمە ل گەل سەدێ مەسیحی (سەدەیێن ناڤین) د سەدێ دوویێ کوچیدا دەست ب نڤیسنێ هاتییەکرن د سەدێ چوارێ کوچیدا کو بەرامبەرێ سەدێ (دەهێ زایینی) گەهشتیە گوپیتکا خۆ، ب چەرخێ زێرین بۆ بیردانکێ دهێتە ناسکرن ب تایبەت بیردانکا نڤیسی. (کوثراني، 2020، ص

15). بیردانکا گەلان پشتی چەرخێ رینەسانسێ، ب سەر شورەشەکا زانیاری هەلبوو هەتا وەختێ کو ئەم تێدا، ئەڤەژی بۆ داهینانا چاپخانێ دزڤرت، چاپخانە شیا ڕۆلێ بیردانکا زارەکی کێم بکەت؛ ئێدی خواندڤانی شیا بەرێ خۆ بدەتە پترترین بیردانکا گەلان بێی کو کەسەکی ب ڕەنگەکێ زارەکی بۆ ڤەگێرت، واتە بوارێ زانیاریا بەرفرەهـ بوو و بیردانک ژ زالدەستییا زارەکی وکونترولا کاهن و کەنیسی و ئولێ هاتە دەر.

د سەدێ هەژدێدا بیردانک بەرەڤ نشتمانبوونێڤە چوو ئێدی بیردانکا مریان هاتەکرن، لێ هەلبەت نە ئەو مرییێن سەر ب کەنیسێ و ئولێڤە، بەلکو ئەوێن گیانێ خۆ پیشکێشی وەلاتی کری، بۆ نموونە کەسێن بووینە قوربانی بۆ سەرکەفتنا شورەشا فەرەنسی و دامەزراندنا دەولەتا نشتمانی، د ئەڤی دەمیدا گرنگیەکا مەزن ب بیرهینانا ڕوودانێن گرێدای شورەشێ هاتە دان و ئەڤێ پێلێ هەموو وەلاتێن ئەورپی ڤەگرتن. کو ساغکرنا بیروەرییێن شورەشێ ئێدی بتە جەژنێن نشتمانی و گەل پێ بیرهاتنێن خۆ ب زڤرینت، ئەو بیرهاتن بهێنە گرێدان ب دامودەزگەهێن سیاسیڤە کو هەموو حکومەت و چینێن جودا دانپێدانێ پێ دکەن. ئەڤ بیرانکا گەلان ب هەڤدەمی ل گەل دەولەتا نشتمانی هاتەهەبوونێ، ئێدی گرنگیەکا مەزن ب ئەرشیف، جەژنێن نشتیمانی، پارە، مەدالی و پوستێن گەهاندنێ هاتەدان، ئێدی تابلو و ناڤێن جاددە و کولانا ڕەهەندێ ڕەمزی وەرگرتن و ئەرکێ بیرهینانێ دیتن. (اليحياوی، 2018، ص 115 - 117).

گەلۆ شورەشا فەرەنسی تشتەکێ ژ هەژی پێشکێشی بیردانکێ کر، Mona ozouf وەسفەکا باش دا ددەتە دیارکرن کو جەژنا شورەشێ بکەڤتە د خزمەتکرنا بیردانکێدا، ساغکرنا بیرهینانێ پارچەیەک بوو ژ بەرنامێ شورەشێ، هەموو چێەکەرێن (صانعي) ڕۆژناما و جەژنان د رێکەفتی بوون ل سەر گرنگیا پالپشتیکرنێ ل جەژنا بیرهینانا شورەشێ، د بەندێ ئێکی یێ دەستورێ فەرەنسا دا ل سالا 1791دا هاتییە (ب مەرەما پاراستنا بیردانکا شورەشێ، دێ جەژنێن نشتیمانی هێنە ئەنجامدان).

بیردانکا گەلان د سەدێ بیستێدا: Collective memory in the twentieth century. هشیارییەکا دیرۆکی یا جیهانی پەیدابوو، کو ماددە ژ بیردانکێ بهێتە وەرگرتن ب ڕیبازەکا ڕەخنەیی، واتە ئایدۆلوجیا ب خو بتە بابەتەکێ ڕەخنەیی. ب کورتی بیردانک ژ دوو دەرگەهێن جودا و هەڤدژ دەربازی ناڤ دیروکێ بوو، یێ ئیکێ هەلوەشاندنا دیرۆکا بەربەلاڤ دەربارەی ئەوان کەسێن بەحس لێ نەهاتیەکرن و پشتگوهـ هاڤێتی، ئەو دیرۆکا بەحسێ دیرۆکا خەلکەکی نەکری یان هاتییە تەزیورکرن یان ژی رێک ب ئەوان نەهاتیەدان ب ئەگەرێن کوشتن و گرتنێ نەشیاینە دەربڕینێ ژ خۆ بکەن. ل ڤێرە گرنگیا دیدەڤانا زارەکی یان نڤیسکی دیاردبت کو بیردانکەکا دروستە بۆ دیرۆکێ. یا دوویێ دەرگەهێ خۆ قورتالکرنێ ژ کاریگەرییێن بیردانکێ و تەڤلیهەڤیا وێ، تێکست تەڤلی هەڤ دبت و ب سەر بیردانکیدا دگرت، ل ڤێرە کارێ دیرۆکنڤیسێ دادپەروەر ئەوە جوداهێن دناڤبەرا هەرددواندا بکەت ب مەرەما پتر تێگەهشتن و شرۆڤەکرنێ. (کوثراني، 2020، ص 21). هەر د سەدێ بیستێدا باشترین ڤەکۆلینا سوسیۆلوجی یاکو بەحس ل بیردانکا گەلان کری پەرتووکا (بیردانکا گەلان) یا (موریس هالبفاکس)ە ئەوا کو ل سالا 1950 دەرکەفتی. هەلبەت جاک لوگوف حاشاتیێ ژ کاریگەریا ئەڤێ پەرتووکێ ل سەر قوتابخانا ئەنالیس (حوليات) بۆ چارەکرنا بابەتێ بیردانکێ ناکەت، (لوگوف)ی وەسا دایە دیارکرن کو بیردانکا گەلان بابەتێ ڤەکولینێن ئەکادمییە بۆ نڤیسینا (دیرۆکا نوو) (اليحياوی، 2018، ص 118). ل سەر گرنگیا بیردانکا زارەکی (مارک بلوک Marc Bloch) کو ئێکە ژدامەزرێنەرێن قوتابخا سالانە یا فەرنسی، دبێژت: ل جڤاکێن گوندی، زاروک

تەماميا ڕۆژی ب دادوکيا کەسێن مەزن دەربازدکەن، د دەمەکيدا دايک و باب مژوولی کارکرنێنە، ژبەرهندی ئەو زارۆک ميراتەکی مەزن ژ دابونەريتان جودا ل سەر دەستێ ئەڤان کەسێن دانعەمر وەردگرن، ڕەنگە د قەبارە و گرنگيا خۆدا دجودابن لەسەر ئەوێ ياکو کەسوکارێن ئەوان بۆ ڤەگيرايی (هالبفاکس، 2022، ص177).

5- پەيوەنديیا د ناڤبەينا ديروک و بيردانکێدا

جهێن ڤالا د ديرۆکا پترِيا ملەتاندا هەنە، ب تايبەت ديرۆکا ملەتێ کورد کو پشکەکا مەزن ژ ديرۆکا خۆ دبيردانکا خۆدا پارستييە ڕێکا وێ پاراستنێ ژی ئەدەبياتا فۆلکلۆری بوويە. لەوما بۆ زانينا ديرۆکا گەلێن ديرۆکا خۆ نەنڤسيی بيردانکا هەمان گەل ب ژێدەرکێ گرنگ يێ ديرۆکێ دهێتە هەژمارتن.»بيردانک ب ماددا ئيکەم يا ديروکێيە دهێتە هەژمارتن، ئەو ب ڕەنگێ خۆ يێ زهنی، زارەکی و نڤيسکی، مينا کانيکێيە ديرۆکنڤيس ئاڤێ بخۆ ژێ دهينن (لوغوف، 2017، ص10). پەيوەنديەکا بەلگەکری دناڤبەينا نڤيسينا ديرۆکی و کريارا بيرهينانێدا هەيە، ب حوکمێ هندێ کو ناڤبەينکارە د بەرهەمئينانا ڤەگێرانێن ديرۆکيدا (کوثراني، 2020، ل 13). بيير نوورا خۆ ل بەرامبەر ئەوان ديرۆکنڤيسێن دەربازی ڤەکۆلينا د بوارێ بيردانکێدا نابن، مەندەهوش دبينت، سەرەرای کو ئەو د ئەڤی ئاليدا ژ هەموو کەسەکێ ديتر پێشترن، ژبەرکو دباوەريا ناڤبريدا ديرۆک ل ژێر کاريگەريا بيردانکێ گەلان دهێتە نڤيسين. ياکو ب رێکا وی قەربوويا وی برِينا ديرۆکی دکەت يا جڤاک تێدا دژيت. بۆ زانين بيردانک ب رێک و ڕێبازێن جودا نەبوويە بابەتێ ڤەکۆلينێ ژ ئاليێ ديرۆکنڤيسانڤە هەتا سالێن هەشتيان ژ سەدێ بيستێ ب دەستنيشانکری ژی دگەل نەوێ سييێ ژ قوتابخانا سالانە (حوليات) (اليحياوى، 2018، ص 112- 113). هەلبەت نەهەر تشتەکێ د بيردانکا ديدەڤانيدا دبتە ژێدەرەکێ باوەرپێکری بۆ ديرۆکنڤيسی، بەلکو فەرە د قوناغێن رەخنەيی و بەراووردکاريدا دەربازببەت. بيردانک ئيکسەر مە بەرەڤ ديرۆکێ دبەت، ژبەرکو هەر ئەو هەلگرا ئێکەم يا ديرۆکێ بوويە، ب نەبوونا وێ تشتەک ب ناڤێ زانستێ نڤيسينا ديرۆکێ نينە، واتە ئێکەم ژێدەرێ ديرۆکنڤيسی ديدەڤانە، يێنکو د ڕووداوێدا حازر، هەلبەت نابت ديرۆکنڤيس يەکسەر باوەر ژ ديدەڤانا بکەت بەلکو پێدڤييە د خواندنێن ڕەخنەييدا دەرباز بکەت و ل گەل ديدەڤانێن ديتر بەراوورد بکەت. (پول ريکور، ص 16).

ديرۆک ژبلی کو د چێکرنا بيردانکێدا خودان بەهرە دهەماندەميدا. ڕوودانين ديرۆکی ڕەگەزەکێ هاريکارن يان ژی تەمامکەرن بۆ بيردانکا مە (هالبفاکس، 2022، ص 165). هەروەسا د ڕاستەرێکرن و چارچوڤەکرنا بيردانکا زارەکيدا ژی هاريکارن، ژبەرکو ئەو بيردانک ب ژێدەرکێ سەرەکی دهێتە هەژمارتن. ديرۆک ڕۆناهيێ ددەتە بيردانکێ و هاريکاريا وێ دکەت د ڕاستڤەکرنا خەلتيێن وێدا (کوثراني، 2000، ص 26). واتە فەرە مفای ژ بيردانکێ بهێتە وەرگرتن، يان ژی دشێين بێژين فەرە ديرۆک مفا ژ بيردانکێ وەرگريت، لێ دهەماندەميدا ل گۆری قوتابخانەيا سالانە يا فەرەنسی تشتێ ئەفسانە ژ ناڤ دربێخت. ئەدەب و تێکستە ئەدەبيە دێرينەکان دەکرێ بن بە کەرستەيەکی چاک بۆ مێژوو، بۆ نموونە ئەلياده وئوديسەی هۆميرۆس پرە لە ڕووداوی مێژوويی گرنگ کە تێکەل بە ئەفسانە کراوە و لێرەدا ئەرکی مێژووناس جياکردنەوە مێژووە لە ئەفسانە (ئەسوەد، 2015ن ل 332). لە نيوان ئەدەب و مێژوودا نەک سنورێکی داخراو نييە، بەلکو هێڵێکی وەهمی تێکەڵاو هەيە بابەتی سەرەکی هاوبەشی نێوانيشيان

(مرۆڤ)ە (حسەین، 2013، ل 177). دیرۆک و ڤەگێران هەردوو بووینە ژێدەر بۆ ڕۆماننڤیسان. پەیوەندیا دناڤبەرا ڤەگێران و دیرۆکیدا بوویە بنەجهەکا گەوهەری ژ بنەجهێن رۆمانێ (الخضراوي، 2020، ص 90). ب مەرەما ڕوبڕوبوونا ئاریشەیێن هەڤچەرخ یا ژ هەمووا بەرچاڤتر بەرهەنگاری هەڤ (الهويات المتقاتلة)، ئێدی پێدڤیبوو بیردانک ببتە بابەتەک بۆ دیروکنڤیسان، بۆ جێبەجێکرنا ئەڤێ مەرەمێ (بیر نوورا) هەولدا ژ بیردانکا جهی، بەرەف جهێن بیردانکێ بچت، ب رەنگەکی کو رێکێ بدەتە وی بیردانکێ ب ئاستێن جودا وەرگریت، بگرە ژ نە هشێن جڤاکی هەتاکو دگەهیتە بەلگەنامێن دیرۆکی و هەروەسا ئەوان نەریتێن زندی یێن د ژیانا ڕۆژانەدا ماین. ئەڤە رێکێ ددەتە وی کو جهێن نوو یێن بیردانکی دەستنیشانبکەت کو بەری نوکە نەهاتینە خواندن، واتە ئەو جهێن کو پتر ماددیەت وەکو موزەخانە، جێهن شوێنەواری، گورستان، ئاڤاهی، جهێن جوگرافی، پەیکەرێ بیرهینانا سەربازێ نەدیار، بەرەڤ جهێن پتر ڕەمزییەت تێدا وەکو ئەفسانە و نەریت و جەژن). (اليحياوى، 2018، ص 114).

هەلبەت ئەو تشتێ کو دەربڕینێ ژ بیردانکێ دکەت و دبیتە ئەگەرێ زند هێلانا بیردانکێ ب رێکا پەیکەر و ئەرشیفکرنێ، ل هزار سێیێ پ .ز هاتییەکرن، واتە شاهێن وی دەمی بۆ هندێ کاریگەریا خۆ ل پشت خۆ بهێلن؛ پەیکەر داینە چێکرن، ل وەلاتێ دناڤبەرا دوو رووباراندا (پەیکەر باز - نصب الصقر) یێکو ل مۆزخانە لوفەر یا پاریسێ یێ پاراستی، کو وێنە و نڤیسن ل سەر هەنە (مەلک ئەیناتوم) 2470 پ.ز ب هەلکەفتا سەرکەفتنێن خۆ چێکربوو، هەروەسا شاهێن ئەکەدی ژی ب هەمان رەنگ ساغکرنا بیردانکێ کریە و ب ناڤۆدەنگترین پەیکەر یێ ئەوان (نارام سن) ل دەڤەرا سوسە کو دکەڤیتە ئیرانێ، ب هەلکەفتنا سەرکەفتنێ خۆ ل سەر گەلێن زاگروسی چێکربوو، ئەوژی ل مۆزخانە لوفەر یا پاریسێ یێ پاراستییە. بۆ زانین شاهان دەزگەیێن بیردانکێ یێن مینا ئەرشیفکرن، پەرتووکخانە و موزەحانە ددانە ئاڤاکرن..(لوغوف، 2017، ص 111 - 114).

د زانستی دەروونیدا ژی بۆ زڤراندنا پێزانینان، جهی ڕۆلێ خۆ هەیە، ژبەرکو پەیوەندیەکا ڕیشەیی (علاقة طردية) دناڤبەرا ئەوی جهێ مرۆڤ پیشوازیا پێزانین و هەلگرتنا ئەوان دکەت ژ ئالیەکیڤە و زڤراندن یا بیرهەینانا وان ژ ئالیەکێ دیڤە هەیە. (یونس، 2004، ص 187). دیرۆک و بیردانک هەردووان پەیوەندی ب ڕابووردیڤە هەیە، هەر دوو ژی ب ئێک مەبەست کاردکەن. لێ ل گور دیتنا زهیر سوکاح، ڤەکۆلینێن دیرۆکی ب ڕەنگەکێ کلاسیک هەولا بەلگەکرنا ڕابوردووی دکەن وەکو بابەتەکێ دیرۆکی یێ تەمام ژ تایبەتمەندیان، لێ ڤەکۆلینێن بیردانکا گەلان گرنگیێ ددەتە پەیوەندییێن لێکگوهور دناڤبەرا ڕابوردوو و نوکە و پاشەرۆژێدا د ماوێ چێکرنا وێ دچارچوڤێن جڤاکی و ڕەوشەبیریدا) (حيوح، 2020).

1-5. ئەدەبیات و بیردانک

ئەدەبیات ب گشتی نەخاسمە ئەدەبیاتا زارەکی دشێت ئەوان هەموو بوشاییێن ب ئەگەرێن جودا کەفتینە دیرۆکا مللەتان، ب تایبەت دیرۆکا کوردان، تژی بکەت. ژبەرکو دبت کورد پتر ژ هەموو مللەتەکێ دی نەبوونا دەلیڤا نڤیسینێ بەرکەفتبت. د ئەدەبیاتا کلاسیکدا شاعرێن کوردان دوور و نێزیک ئاماژە دایە ئەوان ڕوودانێن دیرۆکی ب تایبەت جینوسایدێ. ئەوێن د سەردەمێن جودا ب سەر کورداندا هاتین(پیربال، 2010، ل 135 - 138. حسن و حسێن،2017، 329 - 355). شعر وەکو بەشەکێ ئەدەبیاتێ بۆ زوربەیا

مللەتان وەکو ئێکەم دەقێن دیرۆکی دهێنە هەژمارتن. کونترین دەقە تومارکراوەکانی مێژووی مرۆڤایەتی، بەرهەمە ئەدەبیەکانن، لە ناو هەموو ئەدەبەکانیشدا شیعر وەکو ڕەنگ و تەرزی سەرەکی دەردەکەوێت. (حسەین، 2013، ل 173). ئەحمەدێ خانی ئێک ژ ئەوان شاعرێن کلاسیکا کوردییە ئاماژە دایە هندەک ڕوودانێن دەمێ خۆ یان بەری دەمێ خۆ ئەوێن ب سەر گەلێ کوردا هاتین بۆ نموونە د شعرەکا خودا دبێژت: بوتخانە ب ئاگری دشوشتن ئاتەشکەدە جوملەکی ڤەکوشتن. (دوسکی، 2018، ل 76).

واتە تێکستێن ئەدەبیاتێ بۆ دیرۆکێ د گرنگن. جاک لوگوف دبێژت: دڤێت هەموو بەلگەنامێن کومەلگەهان ل پشت خۆ هیلاین ل بەرچاڤ بهێنە وەرگرتن، فەرە تێکستین ئەدەبی و کاریگەریێن هونەری د شرۆڤەکرنا دیرۆکێدا بهێنە ب کارهینان ب مەرجەکی نە تایبەتمەندییا ئەوان بەلگەیان بهێتە پشتگوهاڤێتن، نەژی ئەو ئارمانجێن مرۆڤایەتی یێنکو ل سەر بنەمایێ ئەوان بەرهەم پێ هاتینە هەبوونێ(لوغوف،2007، ص 130). ئەدەبیات و سەرپێهاتی دشێن ب نەبوونا دیرۆکێ جهێ دیرۆکێ بگرن، د هەماندەمیدا پاراستنێ ل سەر بیردانکێ بکەن. ئەدەب بیردانکێ ژ بەرزەبوونێ دپارێزت و د میشکێ تاک و گەلاندا دچینت(الخضراوي، 2020ن ص ٨٦).

ژخوە ڕۆمان ب سرۆشتێ خۆ، ل سەر ئاستێ جیهانی، شیایە پتر ژ هەر ژانرەکێ دی یێ ئەدەبیاتێ ڕوودانان دناڤ خودا ب حەوینت. (زانایێن جڤاکی ڕومانێ باشتر ژ جورێن دی یێن ئەدەبی دبینن، بەگراوەند و ڕووبەرێ وێ یێ بەلگەکرنێ دیارتر و ڕوونترە ژ یێ چیرۆکێ، چیرۆک و ڕۆمان دشێن جڤاکێ ب ڕەنگەکێ هویر وێنە بکەن، دشیاندایە ڕۆمان وەکو بەلگەیەکە دیرۆکی بۆ باشتر تێگەهشتنەکا جڤاکەکی یا چەرخەکی بهێتە هەژمارتن. (فرح، 2012، ص48). هەروەسا ڕۆمان دشێت ببتە بەلگەیەک دیرۆکی بۆ گەلەک ڕوودانان. شیانا خەیالا ئەدەبی، د وێنەکرن ودیارکرنا ئەوان ڕوودانێن ب ئێشێن د سەدێ بیستێدا ڕوودواین، ئەو هەموو گومانێن بوری ژناڤبرن، یێن دگوتن خەیالا ئەدەبی هەرەشەیە ل سەر بابەتی بوون و مجدبوونێ د زانینا دیرۆکێدا (الخضراوي، 2020ن ص 83). دبت ئەدەبیاتێ ڤەگێرانا خۆ یا جودا هەبت، لێ چاوانیا ڤەگێرانێ ب ڕەنگێن جودا نابتە ئەگەرێ گومانبوونێ ل سەر ڕاستیێ، واتە ئێک ڕاستی هەیە لێ ب هورگلییێن کیم و زێدە دهێتە ڤەگیران، ئەڤە ژی ل سەر گرنگی و ل بیرمان و خەیالا کەسێ ڤەگێر دمینت. ل سەر ڤێ یەکێ (موریس هالبفاکس) نموونەیا دوو کەسێن هەڤال دهینت، کو دەمەکی ژ هەڤ دووربووینە، هەلبەت ئەو هەردوو هەڤال نەشێن ب هەمان هوورگلی بەحس ل بیرهاتنێن خۆ یێن هەڤپشک بکەن.(بنێرە: هالبفاکس، 2022، ص 104).

کارکرن ل سەر بیردانکێ گرنگیەکا مەزن ب خۆڤە دگرت، ژبەرکو بیردانک مینا ئامانەکییە دشێت خەمێن خویی، مرۆڤان و جیهانێ دناڤ خۆدا ب حەوینت، هەروەسا دشێت دەربڕینێ ژ دەنگێ تاکەکەس یێکو سەر ب دەنگێ کومەلێڤەیە بکەت، کو ڕەنگڤەدانا کێشە و هزر و هەلویستانە، ژبەرهندێ کارێ ناڤەرۆکا ڕومانێ ئەوە پالپشتیێ ل سەر بهایێ بیردانک و بیرهینانێ بکەت. (الخديری، 2020، ص 166). ب تایبەت ئەگەر ڕۆمان گرێدای بیردانکێ و ڕاستییا بوویەران بت، هەلبەت خەیال و هزرا نڤیسەری ژی یا بێ بەهر نابت د تەمامکرنا ئەوێ ڕاستییدا. ب تایبەت ئەگەر نڤیسەر هەست ب هەبوونا بوشایا و نەبوونا زنجیرەیا ڕوودانان بکەت. دیارە (بەختیار عەلی) ب شیانێن خۆ یێن خەیالا ئەدەبی تەمامیا ڕوودانێ ڕۆمانێ کریە ب ئەوێ تەمامکرنێ گرێدانەک دناڤبەرا بیردانکا بەندەر فەیلی و ئەوان ڕوودانێن ب سەرێ وی

هاتین کریە، ب تایبەت ل ئەوان جهێن بۆشایی د بیردانکێ و ڕووداناندا هەی. بێگومان لەبەر ماوە درێژ مەحکومییەتەکەی، لەبەر ئەو دوخە ئێجگار ناوازە و سەیرەی ناوبرا تێدا ژیاوە، لەگەلێک ماوەی ژیانیدا سەرچاوەی دروست و سەد دەر سەد باوەرپێکراومان نەدۆزیتەوە، تا هەموو شتێکمان وەک خۆی بۆ بخاتە بەرچاو. لێرەدا ناچار سەلیقەی ورد و لێکدانەوی مەنتقی و دەرەئەنجامگیریی هۆشمان بەکارهیناوە تا ئەو دەلاقە گەورانە پر بکەینەوە (عەلی، 2022، ل6). ئەڤ چەندە ژبلی کو بوشایا ڕوودانا تژیکرنە، د هەماندەمیدا هاریکاریە کو خواندەڤان ب ڕەنگەکێ زنجیرەیی و پێکڤەگرێدای ڕووداتان وەرگرت.

گەریان یان چوون بۆ ئەوان جهێن ڕووداتان یێن د ڕۆمانێدا هاتینە بەحسکرن، وەدکەت تو د ئەوێ گەریانێدا نە یێ ب تنێ بی، بەلکو هەموو گوتن هورگلی ل بیرا تەبن؛ یێن دڕۆمانێدا ل سەر جهێن جودا یێن ئەوی باژێرێ تە گەشت بو کری هاتینە بەحسکرن، واتە ڕۆمان بیردانکا مرۆڤی ل گەل ئەوان جهێن ب هێزدکەت، ئەڤێن د ڕۆمانێدا هاتینە بەحسکرن، د ڕۆمانا بەندەر فەیلیدا ئەڤە چەندە دهێتە دیتن دەمێ ژبلی زیندانێ بەحس ل باژێرێ بەغدا دکەت. ل سەر هەمان مژارێ (موریس هالبفاکس) بەحس ل رۆمانێن (دیکنس) دکەت، دەمێ د نەوجوانیا خۆدا خواندین، دەمی ئێکەم جارا سەرەدانا باژێرێ لەندن کری، د ئەوێ سەردانکرنێدا ڕووداتێن ڕومانا ناڤبری ل بیرا ئەوی هاتینە، واتە د ئەوێ گەریانێدا موریس هالبفاکس ڕۆمانڤیسێ دگەل خۆ بریە. هاریکاربوویە کو لەندن ببتە جهەک د بیردانکا ئەویدا و ئەوێ ببینت یاکو د رۆمانێدا ب ڕێکا خەیالێ سەفەر بۆ کری. (هالبفاکس، 2022، ص 105).

6- سالێن ڕووداتێن ڕۆمانێ و بەندەر فەیلی وەکو دیدەڤانێ ئەوان ڕووداتان

رۆمان خۆ ل سەر بنەماییێن جودا ئاڤادکەن، لی ئەڤ رۆمانا یاکو ب بیردانکا کەسەکیڤە گرێدای (بەندەر فەیلی) پالپشتی ل سەر بیردانکا ئەوی کریە و بوویە رۆمانەکا بیردانکی. گەوهەرێ رۆمانا بیردانکێ، ل سەر بیرهینانا تاک و کۆمەلێ کو دبنیاتدا ژ کۆمەکا بیرهاتن، ڕوودان، جه، پەیوەندی و هەستێن تیکەلیێن مرۆڤ ل پشت خۆ دهیلیت ئاڤادبت (خضراوي، 2020، ص 89). گەلەک جارن مرۆڤێ پێدڤی بیردانکا کەسین بەرامبەرە بۆ ب هێزکرن و ڕاستڤەکرنا بیردانکا خۆ. ل سەر ئەڤێ یەکێ موریس هالبفاکس دبێژت: ژبەرکو دبت دیدەڤانیا هندەک کەسێن دیتر ب بەراووردکرن ل گەل دیدەڤانیا مرۆڤی یا باوەردارتربت، ئەڤەژی دلیڤێ ددەتە مە کو ڕاستڤەکرنا ناڤەرۆکا بیردانکا خۆ بکەین (هالبفاکس، 2022، ص 108). ڕووداتێن ئەڤێ ڕۆمانێ ل سالێن 1980 دەستپێدکەن. لە دوای سالی هەشتاوە زۆر شت گۆرانیان بەسەردا هات. کاتێک بەندەر هاتە دونیاوە، بەشەکە هێدی هێدی کارەکە زۆر بووبوو، تاوانبارەکان چیتر تەنیا دز و جەردەی ئاسایی نەبوون، بەڵکو زوریان گوناهبارنێکی سیاسی بوون لە هەموو جۆر و چیزەیەک شیوعی بوون، ئیسلامی بوون، کوردبوون، تورکمان بوون. (عەلی، 2022، ل 15). بەندەر فەیلی وەکو چ زارۆکان؛ سرۆشتی نەهاتە دنیایێ و ب سرۆشتی پێشوازی لێ نەهاتییەکرن و مەزن نەبوویە. «لە وێ لە دایکبوو، لە بەشی سیدارەدان لە یەکێک لە زیندانە گەورەکانی بەغدادا.سەید شەهاب کە زۆر لە نهێنییەکانی دەزانی، دەڵێت لە هاوینی سالی 1980 دا لە دایکبووە. تا تەمەنی بۆتە شەش ساڵ کەس بە روونی پێی نەگووتوە چۆن لە دایکبووە و بۆ لەم زیندانەدا چاوی بە دنیا هەڵێناوە. دایکی لەو ساتەدا کە لە سیدارەدراوە، لەو چرکەیدا لاشەکەی بە پەتی خنکاندا شۆربۆتەوە و ژێر پێکانی بۆش بوون، منداڵەکە لە هەناوی بەربۆتەوە، لە هەمان

ئەو ساتەدا هاتۆتە دونیا کە دایکی دونیای بە جیهیشتووە. (عەلی، 2022، ل 9). بەندەر ب سێدارەنا دایکا خۆ ژ دایک دبت، واتە ب هێزا گیانێ دایکێ و گیانێ خۆ دهێتە هەبوونێ. ب چاڤدێریەکا هوور و ئەمنی خودان دکەن بۆ هندێ وەکو ئەوان بهێتە پەروەردەکرن و ببتە دوژمنێ هەموو کەسێن بەروڤاژی سیستەمێ حکومڕانیا ئەوی دەمی هزردکرن. بەندەر ئەو دیدەڤانە یێکو سەرپیهاتیێن خۆ و هەموو ئەو زیندانیێن ب ئەگەرێ فەیلی بوونێ و ئەگەرێن دیتر هاتنە گرتن بەحس دکەت، بەندەر نە ب تنێ پشکەکە ژ سەر پێهاتی و ڕووداناں بەلکو پشکەکە ژ هەموو پشکین زیندانێ. ژبەرکو بەندەر پێش و پاش ژدایکبوونا خۆ هاتبوو زیندانکرن!

ب خواندنا ئەدەبیاتێ، مرۆڤ د هەست و ناخێ بەرامبەر دگەهیت، دزانت ئەو کەس و قارەمانێن دناڤ ئەدەبیاتێدا دبنە کاراکتەر د چ قوناغێن ژیانێدا دەربازبووینە و هەست، ترس، وخۆش ونەخوشیین ئەوان چ بوونە؟ د ڕۆمانێدا بەرپرسێ زیندانێ یێکو ل سەر هەمان بنەمایی بوویە ئەدەبدۆست و خواندی، دەست ژ ئەدەبیاتی بەردایە پێدڤی پێ نەمایە، کو ئێدی ب رێکا ئەدەبیاتێ دکەسێ بەرامبەر بگەهیت. نوکە دشێت هەموو هورگلیێن وێ ترسێ ژ نێزیک ببینت یاکو ل نک زیندانیان هەی، هەر ژ گرتنا وان و مان ل هیڤیا سێدارەدانێ، هەتاکو لڤینێن وان دەمێ ب سەر پێپکێن سێدارەنێ دکەڤن خلفا سێدارەدانێ دئێخنە گەردەنێ. چیتر پێویستی بە ئەدەبیات نەبوو تا لە ناخی مرۆڤەکان بڕوانێت، ئێستا خۆی لە جیگایەکدا بوو دەیتوانی ڕاستەخۆ و لە نێزیکەوە لە قوولترین ترسی ئادەمیزادەکان بروانێت(عەلی، 2022، ل 32). د ڕومانێدا دیاردبت کا مرۆڤان چ خواست و حەزەک بۆ کوشتنێ هەیە! کۆمکوژی د بەرێدا و نوکە ژی پارچەکەیە ژ میراتێ مە یێ مرۆڤی و بەری مروڤی ژی ب ملیونان سالا (دوکر، 2018، ص 35). رێڤەربەێ زیندانێ یێ دوەختیدا ئەدەبدوست ئێدی حەزا خۆ بۆ کوشتنا کەسان ب رێکا یاسایێ تێر دکەت. هەموو مرۆڤێکی سرۆشتی ئەو خواستەی هەیە بە دەستی خۆی مرۆڤێک بکوژیت و سەیری مردنی بکات، جوانترین سیفەتی ئەم کارەمان ئەوەیە، دەتوانین قووڵترین و سروشتیترین غەریزەی مرۆڤ کە کوشتنە بە جورێکی یاسایی تێربکەین (عەلی، 2022، ل 33). حەزا کوشتن و ژناڤبرنێ یان ژی فێرکرنا مرۆڤان بۆ ژناڤبرنا ئێکدوو وەدکەت، کو مرۆڤ بێ ژناڤبرن و کوشتن یێ نە سرۆشتی بت! هەموو ئەو کەسێن ل زیندانێ کاردکر ژ جەلاد، فەرمانبەر، نوژدار و مەلا یێکو جارجارا تەلقین ل سەر مەحکوومان ددان، ژ ئیشانا وژدانی هاتبوونە شووشتن و ژ نەبوونا کارێ سێدارەدانێ بێزاربوون! هەموو بە شێوەیەک کاریان دەکرد، وەک لە کارگەیەک یان مەخزنێکدا فەمانبەرن. سەید شەهاب لە هەموو ئەو ساڵانەدا کەسی نەدیبوو بلەرزێت، برشێتەوە یاخود تووشی کێشەیەکی قورسی ویژدان ببێت، بە پێچەوانەوە گەر ماوەیەکی درێژ بڕۆشتبایە و کار نەبایە کارمەندان تووشی غەمۆکی و پەژارە و نۆبەتی توڕەی و گرژی دەبوون (عەلی، 2022، ل 38).

7- کرێتکرنا مللەتان د بیردانکا گەلاندا وەکو ئێک ژ رێکێن ژناڤبرنێ

ئایدولۆجیا دروستکرنا وێنەیێن کرێت، بۆ گەلان و تومەتبارکرنا ئەوان ل سەر بنەمایێ هندەک باوەرێن بەرتەنگ، ڕێخوشکرنە بۆ ئەنجامدانا کۆمکوژیێ ب دژی ئەوان مللەتێن کرێتی بۆ هاتینە دروستکرن، کورد د کەلەتوورێن مللەتێن دەروبەردا (ئیران، تورک و عەرەب) هاتنە کرێتکرن. (بنێرە، KHEZRI,2014,L55 64 –) ئەڤ کرێتکرن و تومەت کرینە بەهانە، بۆ ئەنجامدانا تاوانێن خۆ ب دژی ئەڤی گەلی، جینوسایدکرنا

فەیلیان ژی ل سەر هەمان بنەما بوویە، کا چاوا ئەنفال و کۆمکوژی و تاوانین دی ب هەمان ئەگەر بووینە. ئەڤ کرێتکرن د ڕومانا بەندەر فەیلیدا د چەند پەرگرافەکاندا دهێتە دیتن. خودایە، خودایە، ئەمانەی من لە سێدارەیان دەدەم، شیوعین، جولەکەن، کوردی لا مەزەبن، دوژمنی ئاسایش و بەرقەرار وەڵاتەکەن... خودایە ئەمانە بە پێی شەرعی تۆ خوێنیان حەلالە(عەلی، 2022، ل 60). فەیلییەکان لە جوولەکەکان پیسترن، زۆر لەجوولەکەکان پیسترن، هەموو تابووری پینجەم بوون. کارێکی چاکمان کرد وڵاتەکەمان لێ پاککردنەوە (عەلی، 2022، ل 61). دناڤ خێزانا حوکمداردا کورد ب گشتی و فەیلی ب تایبەتی گەلەک بێ بەها و سڤک دهاتنە دیتن. کوردەکان بەگشتی و فەیلییەکان بەتایبەت لە ناو ئەواندا، وەکو مێش و مەگەز سەیردەکرێن (عەلی، 2022، ل 411).

گەلەک جاران چێکرنا بیردانک ل سەر هندەک باوەری و هزرێن پێشوەخت دهێتە ئاڤاکرن و دبتە ئەگەر کو مللەت وێنەیێن خەلک ل سەر هەڤدوو دروست بکەن. هەلبەت ئەو ئەگەرێن دکەڤنە پشت ئەوان ڕووداننان، شەر و تاوانێن دهێنە ئەنجامدان. (وجيه كوثراني) ل سە ر ئەڤێ چەندی د دەدتە دیاکرن کا گەلان د ڕێکا بیردانکا خۆدا چ کاریگەری ل سەر وێنەکرنا هەڤدوو هەبوویە، بیردانک چەند کاریگەرییا پێشوەخت ل سەر حکومدانێ دکەت، بۆ ئەڤ چەندێ ژی نموونەیا (ئیسلام و ڕۆژئاڤا) دهێنت. هەروەسا دەدتە دیارکرن ئەو شەرێن دناڤبەرا دەولەت و ئیمراتوریەت و هێزێن جڤاکی و سیاسدا ڕوودەن، ب بێگومانی ناکەڤنە د ئەوی چارچوڤێ شارستانیەت و ئۆلێن پێڤە دگرێدای، بەلکو ئەگەرێن ئەوێ هەڤرکیێ کۆمەکا بەرژەوەندیێن مەزن و بچووکن یێنکو خۆ د پشت ئەگەرێن ئۆلی و شارستانیەتاندا ڤەدشێرن (كوثراني، 2000، ص 26 - 29).

8- بێبەهربوون ژ هەبوونەکا سرۆشتی

هەبوونا سرۆشتی ئەوە مرۆڤ خودان جوگرافیا و کەلتوورێ خو یێ تایبەت بت، دهەماندەمیدا یێ خۆ ناسکری و خودان ناسنامە بت. بەندەر بێ ناسنامە و خۆ ناسکرن مەزن دبت! نزانت کییە و بوچی ل ڤێرەیە، ب تنێ دزانت کو یێ ژ دایکەکا فەیلی ژدایکبووی. «ئەوەتا منداڵەکە هێدی هێدی گەورەدەبێت رۆژێک بپرسێت بۆ لێرەم، من کیم، من کوری کێمن کێ باوکمە، کێ دایکمە. منداڵەکە با بەس بزانێت لە دایکێکی فەیلی لەدایکبووە. عەلی، 2022، ل 17). د هەماندەمیدا دوماهیک زارۆکی فەیلیە د وەلاتیدا مای و ل سەر هەمان بنەمایێ یێ دزیندانێدا هێلای. من دوا مندالی فەیلیم لە ولاتەکەدا، دەلێن هیچ کەس لە قەومی من نەماوە. فەیلی؟ ئا... تێدەگەم، کەواتە تۆ شوناسنامە و ڕەگەزنامە و هیچت نییە (عەلی، 2022، ل 75). ئەڤەژی ئاماژەیە بۆ ئەوێ کۆمکوژی و دەربەردەریا مەزن ئەوا ب سەرێ فەیلیان هاتی. ژبلی هندێ کو بەندەر بێ ناسنامە و خۆ ناسکرنا سرۆشتی د زیندانێدایە، یێ مەحرومە ژ هەبوونا ژینگەهەکا سرۆشتی، هزردکەت جیهان ب تنێ ئەڤ زیندانەیە، ژدەرڤەی زیندانێ چ هەبوون و ژیانێن دی نین!. ژ هەموو بیرهاتن و قوناغ ژیانێ؛ ئەوێن دبنە ئەگەرێ دروستبوونا بیردانکەکا تایبەت یێ بێ بەهرە. منداڵەک بە جۆرێک گەورەبوو، واتێبگات ژیان ئەمەیە، چاویکردەوە و جیهانی تەنیا لەنێوان ئەو چەند ژووردا بینی، ژووری سەید شەهاب و جێگرەکەی، ژووری پاسەوانەکانن ژووری فەراشەکان، ژووری پزیشک و مامۆستای ئاینی (عەلی، 2022، ل 18).

بۆ هندێ هزربکەت یێ ل جهەکێ سرۆشتی، کارمەندێن زیندانێ بۆ ددەنە دیاکرن کو ئەڤ ڕوودانێن دزیندانێدا دقەومن ژ ئەشکەنجە و سێدارەدانێ دسرۆشتینە! ئەو کەسێن دکەڤنە بەر ژ هەژی ئەوی سزاینە. ئوم حارس بە بەندەر دەلێتن لەو دیو ئەو دەرگایەوە خەلکێک هەن خودا نەفرەتی لێکردوون و شایەنی ژیان نین (عەلی، 2022، ل 21). (خودێ) دووەم پەیڤ بوو پشتی (ئێعدامێ) کو بەندەر نزانیت ڕامانا وێ چییە، دزانی کو دڤێت ئیعدام گرێدای تشتەکێ مەترسیدار و پری ئازاربت... بەلێ هزردکر خودێ کییە؟ بوچی ژ ئالیێ خودێ ڤە نەفرت ل ئەڤان کەسێن ل پشت دەرگەهان هاتییە کرن؟ مندالەکە کەم و زۆر تێنەدەگەیشت خودا کێیە و بۆ نەفرەت لەوان کردوە (عەلی، 2022، ل 21). نە ب تنی ئەڤ هەردوو پەیڤ بۆ بەندەری د غەریب بوون، بەلکو هەموو ئەو پەیڤێن پەیوەندی ب ژدەرڤەی زیندانێ هەی بۆ دغەریب بوون، نەدزانی ڕامان و ڕەهەندێن ئەوان پەیڤان چنە بۆ نموونە (ئێعدام، خودی، مال، بەرپرسێن بالا، مرن، خیانەت، سەرۆک، دونیایە ژدەرڤە، گورستان، خێزان، کولان و باژێر، بازار و دار و ڕووبار، مامۆستا، ئازادی ...) (عەلی، 2022، ل 21، 22، 24، 47، 50، 53، 20،21،24،47،50، 64، 65، 75، 317). مال ئەو وشە سەیر و نادیار و ئالۆزەبوو بەندەر نەیدەزانی چییە، مال ئەو وشە ئەفسوناوییەیە کە تا کۆتایی ژیانی بە جورێکی سەیر دەیهەژێنێت. وشەیەک بوو هەر کەس بەکاردیدەهێنا ڕەنگ و ڕوخساری دەگەشایەوە، زوو جلی کاریان دەگۆری و بەختەوەری دەگەرانەوە بۆ ماڵ. بەلام مال چی بوو؟ ئەوانەی دەگەرانەوە بۆ مال بۆ کوی دەچوون؟ نەیدەزانی(عەلی، 2022، ل 22). د مالێ مەزن نەبوویە هەتاکو بزانیت هەبوونا و نەبوونا مالێ چ بەهایەک د هەبوون و بەختەوەریا مرۆڤیدا هەیە. «ماڵ ئەوە ئەو وشەیە بوو هەزاران جار لە ژیانیدا بیستبووی، ئەو شتە بوو هەموو هەیانبوو ئەو نەبێت، هەموو دیبوویان ئەو نەبێت، هەموو دەیانزانی مانای چی ئەو نەبێت، هەموو نرخیان دەزانی گەر هەیان بێت یان ونیبکەن ئەو نەبێت، سەرسام لە بەر خۆیەوە چەند جار گوتی مال ... ماااااڵ ... ماااااڵ (عەلی، 2022، 394). بەندەر لە شتەکان تێنەدەگەیشت، نەیدەزانی دەرەوە کوێیە، مرۆڤەکان بۆ خراپ دەبن، خیانەت مانی چی، سەرۆک مانای چییە... هیچ شتێکی نەدەزانی. (عەلی، 2022، ل 50).

8-1بەندەر فەیلی دناڤبەرا دیتنا باژێری و نەبوونا باژێریدا

بریارە ئەوە کو جارجاران ب شەڤان بەندەر ژ چار دیوراێن زیندانێ بەرەڤ دیتنا دنیایی و باژێری بەن و ببینت باژێر چییە؟ گوێبگرە بەندەر دەتەوێت دونیا ببینت، بەوەدا مندالەکە نەیدەزانی دونیا بە تەواوەتی مانای چییە، دونیا ئەو شتە گەورەیە، کە دەکەوێتە دەرەوەی ئەو شوێنە، تو لێرەدا لە زینداندا لە دایک بوویت، مندالی تر لە شوینی تر لە دایک دەبن .... مندالەکە سەیری چاوی سەیدی کردی و پرسی، دەچین بۆ ئەو شوێنەی مردووەکان بۆی دەچن؟ سەید مندالەکە بەخۆی نوساند و گوتی: دەچین بۆ هەموو شوێنیک ئەو جێگایەی زیندووەکانی بۆ دەچن و ئەو جێگایەش مردووەکا ڕووی تێدەکەن. ... سەیر بکە بەندەر هەر یەک لەو دەرگایانە دەرگای مالێکن، هەموو مالێک خێزانیکی تێدا دەژی، خێزان واتە باوکێکی و دایکێک و مندالەکانیان و هەندێ کەسی نێزیکتر... ئێستا دەزانین خێزان چییە؟. بەندەر لە سەر خۆ گووتی: باوکێک و دایکێک و مندالەکانیان...(عەلی، 2022، ل 62). نە جهێ دایکبوونا مەزنبوونا وی دسروشتی بوون و نە ژی هەستکرن ب سۆزا خێزانی و هەبوونا باژێرەکێ تایبەت. باژێر و جوگرافیا

بۆ کێمە پێکهاتەیان ئەگەرن تو هەبوون و کەلتووری خۆ پێ ب پارێزی ب نەبوونا وان تشتەک ب ناڤێ کەلتوورێ تایبەت تایبەتمەندیان نامینت. بەندەر فەیلی ژبلی کو کەسەکی خۆ ژ مللەت و کەسوکارا نەمایە، ژ هەبوونا باژێرەکی ژی یێ بەهربوویە. ئەم شەو هەر بۆ ئەوەبوو بەغدا ببینیت، ئێرە شاری ئێمەیە. سەید من وەکو تۆ شارێکم هەیە؟ منداڵەکە لێی پرسی. سەید سەیریکرد و گووتی بەندەر درۆت لەگەل ناکەم، نا، تۆ شارت نییە. منداڵەکە خەمگین بوو کە هیچ شارێکی نییە. خراپە گەر مرۆڤ شارێکی نەبێت؟ (عەلی، 2022، ل 68).

2-8 بێبەهرکرن ژ بیردانکێ بەرتەنگکرنا جیهانا هزرکرنێ

بیردانک گرێدای ڕابوردوویە و ئەو ڕابودوو ب ئیرۆ و پێشەرۆژێڤە د هێتە گرێدان. دبوریدا هەماهەنگی دناڤبەرا بۆری و پێشەرۆژێدا هەبوو ب تنێ نوکە وەکو ناڤبەینکاربوو و نەزێدەتر، لێ نوکە هەماهەنگی دناڤبەرا ئیرۆ و بیردانکێد هەیە (بوطیب، 2020، ص 61). ژبەرکو بەندرە پیش و پاش دایکبوونا خۆ زیندانی بوویە، چ بیردانک نەبووینە، گرێدای ڕابوردووێ وێ یێ ژدەرڤەی زیندانێ بن و ل بیرا وی بهێن. ب تنێ جیهانا زیندانێ و کاراکتەرێن وێ نەبن. کو ئەوژی بریتی بووینە ژ دوو جورێن مرۆڤان؛ ئێک گونەهکار و تاوانبار ئێک ژی سەردەست و حوکمدار. منداڵەکە ئیستا وادەزانێت دونیا لە دوو جۆرە بەشەر پێکهاتووە ئەوانەی لە سێدارەدەدرێن و ئەوانەی خەلک لە سێدارەدەدەن... (عەلی، 2022، ل 88). بەندەر هزر دکەت ب تنێ مرن یا ل زیندانێ هەی و ئەو مرنا ل زیندانێ بەهر و قەدەرا هەموو کەسییە! ئەو هزر نەبوو کو خەلک ل ژدەرڤە ب ئەگەر بوویەرێن جودا دمرن.» نەیدەزانی، جەنگ چییە، جارێکیان کو ئوم حاریس دە ڕۆژ نەهاتووە گووتیان کورەکەی لە جەنگدا کوژراوە، ئەو هەواڵە منداڵەکەی سەرسامکرد، یەکەم جار بوو بیر لە مردنی کەسیک بکاتەوە لە دەرەوەی شووراکانی ئەم زیندانە (عەلی، 2022، ل 70). لەوما بەندەر ژ سەید شەهاب دپرسێت کا بوچی کورێ (ئوم حارس) نەهات ل زیندانێ بمرت؟! « سەید، بۆ کورەکەی ئەم حارس نەهاتووە لێرە بمرێت(عەلی، 2022، ل 71).

نەبوونا پەروەردەیەکا سرۆشتی، ئێک ژ کیماسیێن دی بوو کو بیردانکا بەندەری یا ڤالا بت. هەر پەیڤەکە هاتبا گوهی، پەیوەندی ب ژدەرڤەی زیندانێڤە هەبا، بۆ ئەوی یا نامۆ بوو. مامۆستا ئێک ژ ئەوان پەیڤین دن یێن غەریب بوو کو بەندەری نەدزانی چییە. من مامۆستا بووم، بەندەر بە سەرسامییەوە سەیریکرد مامۆستا چییە؟ نازانیت مامۆستا چییە؟ نازانم مامۆستا کەسێکە منداڵان فێری خوێندن و نووسین دەکات لەسەر ئەوە دەتخنکێن کە ماموستا بوویت؟ (عەلی، 2022، ل 75).

3-8 بێ بەهربوون ژ خەون دیتنێ

خەون دیتن گرێدای هەبوونا بیردانکێنە، ب نەبوونا ژ یانا سرۆشتی، وەک دایک و باب، خێزان، جڤاک، کەلتوور، پەروەردە و پەیوەندی.... مرۆڤ ژ دیتنا خەونێن گرێدای ژیانەکا سرۆشتی بێ بەهر دبت. خەون دیتنا بەندەری ژ ئەوی چارچوڤی دەرناکەڤن یێن ئاشنایەتی دگەل پەیداکری. ها بەندەر خەونی خۆشت بینی. بەندەر سەری بادا گووتی نا دوو شەوە خەون نابینم. پاساوانەکە سەیریکرد و گووت چ خۆشبەختی. من هەر سەر دەخەمە سەر سەرین، خەون بەو شتانەوە دەبینم کە حەزم لێیانە و دەستم پیایاندا ناگات.

چ خۆشە مرۆڤ هیچ شتێک نەبێت خەوی پێوە ببینێت (عەلی، 2022، ل 139). ئەگەر بەندەری خەون دیتبان ژی ئەو خەون گرێدای دەردەسەری ژیان زیندانێ و ڕوودانێن ئەوێ بوون. بەندەر فەیلی دەمەوێت بزانم لەم ژووردا خەوت بە ئازادییەوە دەبینی؟ بە ئازادییەوە؟ بەندەر سەرسام پرسی. نا، خەونم بە فوئاد شەبیبەوە دەبینی، بە سەید شەهابی خوزاعییەوە، بە ئوم حارسەوە، بە شادییەوە، بە مردووکانەوە، بە وانەوە کە لە سێدارەدەدران... (عەلی، 2022، ل 384).

9- هەولێن چێکرنا هزرێن قالبکری

ب هاتنا بەندەری بۆ دونیایێ، دوو بریار ل سەر چارەنڤیسێ ئەوی دهێنەدان، کەسێ دەستدرێژی کریە سەر دایکا وی (یاسر شاهین) کو دبتە بابێ بەندەری یێ ب زۆر دبێژت: ئیسرا هەلەیەکی گەورەت کرد، کوڕەکەت بەختەوەر نابێت، من حەزمدەکرد بو هەتا هەتایە تۆم هەبایە، نەک ئەم منداڵە. سویند بۆ دەخۆم ناهێلم ئەو مرۆڤە دەربچێت تۆ دەتەوێت(عەلی، 2022، ل 428). ئەوی دڤیا بەندەری تە بکەتە جەلاد، بۆ هندی ب مرنێ ژی تولڤەکرنێ ژ دایکا تە ڤەکەت هەر گیز دایکت لەسەر ئەو قسەیە نەبەخشی کە پێی گوتبوو پێم باشە بمرم و شوو بە جەلادێکی وەکو تو نەکەم. ویستی بەوە ئەشکەنجەی دایکت بدات، تو بکاتە جەلاد.. دلنیابوو دایکت لەو دنیاوە دەروانێت و ئازار دەکێشیت باوەری وابوو لە گۆرەکەیدا دەتلێتەوە کە دەبینێت منداڵەکەی کە ناوی فەیلی پێبەخشیوە بۆتە دوژمنی جنسی خۆی، بوتە ئەو شتەی ئەو ڤێزی لێدەکاتەوە (عەلی، 2022، ل 430). ل سەر ئەڤی بنەمایی ژی هەمووو هەولێن رێڤەبەرێ زیندانێ ئەوبوون، کو بەندەر ببتە خزمەتکارەکێ دەولەتێ، وەکو ئەوان هزربکەت. من دەمەوێت لە منداڵەکە فەرمانبەرێکی بەشی سێدارە و خزمەتچییەکی دەولەت دورست بکەین لە خۆمان بچێت، نەوەک گەمژەیەک بچێتەوە سەر دوژمنە ئێرانییەکانمان (عەلی، 2022، ل 54). واتە ژبلی کو هەموو کەسێن وی هاتینە ژناڤبرن و داوی کەس دایکا وی بوویە، هەول ددەن کو بەندەری ب تەمامی ژ بیردانک و ڕەسنبوونا وی بشۆن، ججارا هزرا هەبوونا خۆ نەکەت ب تنێ ببیتە ئامیرێ جێبەجیکرنا فەرمانێن ئەوان، وەنەکەن هەست و هزرێن ئەوی ب ئالیێ دیل و مەحکوومانداا بشکێن، بەلکو د ئالیێ رێڤەبەر، جەلاد و فەرمانبەرێن پشکا سێدارەدانێدا بەلێ، هێشتا روون نییە بەچ لایەکدا دەکەوێت، نا ڕوون نییە، دەبیت بەفەرمانبەری ئێمە یان ڕەگە فەیلییەکانی ئەستوور دەبێت و دەبێت بەدوژمن. (عەلی، 2022، ل 55). ل ژدەرڤەی زیندانێ ژی واتە دناڤ خەلکیدا، ب هەمان ڕەنگ حزبێ ب رێکا دورستکرنا هەلکەفت و بونێن جودا بیردانکا خەلکی ژی ب سەردابر. واتە بیردانکا خەلکی د خزمەتا ئایدۆلوجیا خۆدا ئاڤادکرن. حیزب هەولیدا ڕۆژانە بە بۆنە و ئاهەنگ و ڕێڕۆیشتن خەڵکی سەرقاڵبکات. بە بۆنە دەستکردانە، ڕێکخراوەکانی حیزب بەردەوام بە لافیتە و دروشمی ئاگرین ورەی خەڵکیان ڕادەگرت(عەلی، 2022، ل 298).

1-9 بەندەرێ زارۆک و دیتنا دیمەنێن سێدارەدانێ

پلان ئەوبوو، بەندەر ببتە زەلامەکێ سیستەمێ بەعسیان، وەسا هزردکرن دێ بیردانەکەکێ بۆ دروستکەن ب تنێ بریتی بت ژ بەلێ و لەبێ، بۆ جێبەجیکرنا هەر تشتێ ئەوان بڤێت. ئێکەم پێنگاڤ بۆ ئەڤێ مەرەمێ بەندەر برنە پێش دیمەنێن سێدارەدانێ. یەکەم بینینی بەندەر بۆ دیمەنی سێدارەدانن بە

جۆریکی چاوەڕوان نەکراو سەخت لەسەر منداڵەکە کەوتەوە. ب ئامادەگی بەڕێوەبەر و سەید شەهاب منداڵەکەیان بردە هۆڵی لە سێدارەدانەکە شوێنێکی گەورە و سارد بوو (عەلی، 2022، ل 38). ئەوە یەکەم جاربوو هەستبکات شوێنەکان مرۆڤەکان دەگورن. پەتەکان زۆر سەرنجیان ڕاکێشا، بە پەنجەی منداڵانەکەی ئاماژەی بۆ کرد و پرسی (ئەوە چییە) بەرێوەبەر دەستی ڕاستی و سەید شەهاب دەستی چەپی گرتبوو، بەریوەبەر گووتی پەلەمەکە، هەموو شتێک دەبینیت، جوان سەیربکە، پەلەمەکە و تەماشا بکە (عەلی، 2022، ل 41).

بۆ بەندەری دیاربت، ئەو مرۆڤین دهێنە سێدارەدان، نە هەموو مرۆڤین خراب و گونەهکارن، ئەوی هزردکر ئەڤ کەسێن دزیندانیێدا، مەحکومن و تەواو. بەلێ پاشی بۆ ئەوی دیاردبت کو ئەڤان مرۆڤان وەکو هەر مرۆڤەکێ دی مافێ ژیانکرنێ یێ هەی و ب چ تشتێ خۆ ژ ئەوان کێمتر نین یێن ئەوان سێدارە ددەن. «یەکەم جار بوو بەندەر دەیبینی ئەوانەی لە ژوورەکانەوە دەیانهێنن بۆ لە سێدارەدان دەتوانن وەک خەڵکی ئاسایی قسەبکەن. (عەلی، 2022، ل 77). ئەڤ ئێکەم گوهورینە بەروڤاژی ئەوا دسەرێ ئەویدا هاتییە چاندن، کو هەموو زیندانی و خراب و گونەهکارن.

2-9 دیمەنێن سێدارەدانێ و ترسا بەندەری

تشتێ بەندەری ژ دیمەنێن سێدارەدانێ دیتی ترس بوو. تەنیا شتێک بە رووني شارەزای بوو ترس بوو، دڵە خورپێ و تەپەتەپی ناو سینە و وشکبوونی زمان و ڕەنگەپەرین بوو. زۆر شتی سەیری لە مرۆڤ دیبوو، تورەبوون، هاوارکردن، بوورانەوە، کەفدەردان، رشانەوە، بەلام مردن نەدیبوو. (عەلی، 2022، ل 48). ڕێڤەبەرێ زیندانێ وەکر کو بەندەر مرنێ ژی ببینت، بۆ هندێ ژ مریان نەترست. بەرێوەبەر دەستی منداڵەکی گرت و تا لای لاشەکان بردی، گوتی: دەستبدە لە مردووەکان، با فێربیت لە مردوو نەترسیت (عەلی، 2022، ل 48). ئەوی ب چاڤێن خۆ هەموو قوناغێن ترسی یێن مەحکومان ددیتن، دەمێ بەرەڤ سێدارەدانێ دبرن. هندەکان گەلەک بەرهەنگاری دکر بەری کو سێدارەبدەن، هندەکان ترسا خۆ ڤەدشارت و ترسا هندەکێن دی دگەهتە ڕادێ ئیفلیجبوونێ نەدشیان ب ڕێڤەبچن. هیچ حوکمدارێک نییە لە دیمەنی ئەو پەتانە نەترسێت. هەندێک دەتوانن ترسی خۆیان بشارنەوە و هەندێک ناتوانن، ... هەندێک نایانەوێت برۆن، نایانەوێت بمرن، بەلام جەلادەکان هەڵیاندەگرن و سەریان دەخەن. گەر بزانن یەکێک زۆر ئەزیتدەکات، زوو کیسەکەی دەکەنە سەر تا هیچ نەبینێت، لە سەر کردنی کیسەکە ترسەکەیان دەگەیێنێتە ئاستی ئیفلیجی (عەلی، 2022ل 40). بەلێ مەحکووم هەبووینە، بەری سێدارەدانێ، ژبیردکەن کو دێ پشتی چەندەکە کێم مرن و نەترسیان. زۆر لەوانەی چەند ساڵێک بوو لە بەشی سێدارە کاریاندەکرد، هەستییان بەوەکردبوو، هەندێک لە حوکمداراوەکان کاتێک دەگەنە چەند چرکەیەک پێش مردن، چیتر بیر لە ترس ناکەنەوە... ئەو جورە مرۆڤانە توانایان هەیە وا بکەن، مەرگی خۆیان لە سەر سێدارەکە بگۆرن بۆ شتێکی کتوپر، وەک رۆداوێکی لە ناکاوی هاتوچۆ (عەلی، 2022، ل 45).

کەسێن دهاتنە سێدارەدان ژ هەموو ڕەنگ و هزران بوون. خەلکێ ئاسایی، ڕەوشەنبیر، خودان پلەیێن جودا یێن وەزیفی وەکو مامۆستایێ زانکوێ، دادوەر و هونەرمەند. سەید شەهاب دزانی ئەگەر د دووسەیێن زیندانیدا بچتە خوار دێ خەمگین بت؛ دبت ئەڤە پتر ئەوی بەرەڤ بێگونەهیا ئەوان ببەت، ل سەر ئەوی

حوکمێ د دەرحەق ئەواندا هاتییە دان. دەمێک کەوتە تیاگەڕان و بنگیریی لە ئەکتەکاندا، سەیری لێهات هەندێک لە مەحکومەکان بە پیشە مامۆستای زانکۆبوون، نووسەربوون، قازی و دادوەربوون، هونەرپیشە بوون، لە دەرەوەی وڵات خوێندنیان تەواوکردبوو (عەلی، 2022، ل 82).

3-9 پەروەدەکرنا بەندەر د زیندانێدا

بۆ فێرکرنا بەندەر فەیلی مامۆستایەک ب ناڤێ (فوئاد شەبیب) هاتەدەستنیشانکرن. هەلبەت ئەو مامۆستا بۆ هندێ بوو، ب تنێ باوەرییێن گرێدای حزبێ و ئایدولۆجیا وێ فێرلی بەندەری بکەت، ئەڤە ژی وەکو پێنگاڤەک بۆ قالبداناهزرێن بەندەری. ژبەرکو ماموستایی ناڤبری ب نەباشی بەحسا سەرۆکی کربوو، حوکمێ سێدارەدانێ کەفتبوو سەر! بو هندێ مامۆستا چەند ڕۆژەکێن زێدەتر بژیت، ڤیا هەموو تشتەکێ فێری بەندەری بکەت؛ خواندن، نڤیسین و زانیارییێن گشتی. گوت: ئەز دێ ئەوی فێری دەرەوێ کەم دا زێدەتر بژیت! ئەز ل ڤێرێ چونکی من دەرەو نەکریە. لە هەموو شت زیاتر فێری درۆیبکەم ... بەلێ گەورەم منداڵ دەبێت زوو فێری درۆببێت بۆ ئەوەی بژی. من بۆیە لێرەم گەورەم، بۆیە لەم ژووری ئیعدامەدام، چونکە کەس فێری درۆی نەکردم. تف لەو پەروەردە پیس و پۆخڵەی من ... ها ... تف ... تف (عەلی، 2022،ل 88). جۆر و سیستەمێ حکومکرنێ و پیڤەرێن تومەتبارکرنا ئەوان؛ وەدکەن کو مرۆڤ پرنیسپێن خۆ ب گوهورت و تف کەتێ! باوەری ب هندەکان تشتان بینت کو پێشوەخت د فەرهەنگا مرۆڤیدا نەبووینە، بۆ نموونە دەرەو، لەوما ئەوی هەولدایە، داکو بەندەر نەبتە قوربانیێ گوتنا ڕاستیێ، دێ ئەوی فێری دەرەوان کەت. هەرچەندە بەرپرسان نەدڤیان بەندەر فێری چ تشتەکی بت؛ ژ ئایدۆلوجیا ئەوان پێڤەتر. جەختکرنا ئەوان ل سەر هندەک پێزانێن دەستنیشانکری بوو. دەبێت هەفتەی داهاتوو کە هاتمەوە فێربوویبیت ئەم وشانە بنوسیت. بەغداد، بەعس، سەرۆک، بابە سەدام (عەلی، 2022، ل 91).

بەرپرس و ڕێڤەبەرێن زیندانێ، ئەو هزر و پەیڤێن ئەوان دڤیان، فێری بەندەری دکرن. دوور ژ هندێ کا بەندەرێ زارۆک حەز ل سەر ئەوان پەیڤان هەیە یان نە. بەندەر بێئەوەی بیربکاتەوە گووتی حەزم لەو وشانە نییە، منداڵەکە خۆش نەیزانی بۆچی وادەلێت بەریوەبەر لچی قوورتاند .. دەبیت ئەو وشانەت خۆشبوێن هەمووومان دەبێت ئەو وشانەمان خۆشبوێت، توش (عەلی، 2022، ل 91). لەوما بریار دهێتە دان، بۆ دەستنیشانکرنا ئەوان پەیڤان، یێنکو فەرە بەندەر فێرببت. ئیدی من فەرماندەدەم چ وشەیەک زووتر فێربیت، تۆ کارت نەبێت، من ئەوە بە نوسراوێک ددەمە مامۆستاکەت (عەلی، 2002، ل 91). ئەڤە ب خۆ ژی گوهارتنا سرۆشتێ هزرکرنا کەسی و گوهورینا بیردانکێیە. فێرکرن ل سەر ئێک هزرێ واتە کوشتنا هەر تشتێ جودا ژ ئەوێ هزرێ. ب هزرا ئەوان ب تنێ ب رێکا بەرنامە و پروگرامێ حزبێ دێ هاوەلاتیێن باش پەیدادبن! منداڵەکە دەبێت مێژووی حیزب بزانێت، تەنیا لەو ڕێگایەوە دەبێت بە هاوەلاتییەکی باش، دەبێت بە پەروەردەیەکی حیزبی و نشتمانی گوشبێت، چ سوودێکی هەیە بزانێت بنووسێت کەلەشێر و مریشک، مشک و پشیلە، بەڵام ناوی سەرۆک نەزانێت (عەلی، 2022، ل 93).

10- جیوسایدا فەیلییان

جینوسایدا فەیلیان ب هەموو ڕەنگان دەستپێکربوو، گرتن و سێدارەدان و دەربەدەرکرن، هەتاکو گەهشتییە دایکا بەندەرێ بەدبەخت، سەرەرای هەبوونا چاڤدێریێ ل سەر چاوانیا فێرکرنا بەندەری ژ ئالیێ ماموستا (فوئاد شەبیب) ڤە، کو ب تنێ دیرۆکا حزبێ و ئایدولۆجیا وێ ... نیشا بەندەری بدەت، بەلێ مامۆستایێ ناڤبری، هەموو ئەو ڕاستییە بۆ بەندەری گوتن، یێنکو بەرپرسێن زیندانێ دڤیا بەروڤاژیا ئەوان ڕاستیيا فێرببت. بۆ هندێ بەندەر خۆ ناس بکەت، بزانت کییە و بۆچی ئەڤ ناڤ لێکریە؟ مامۆستایی بێ ترس هەموو ڕاستی بۆ گوتن. دەبێ بزانێت کێ دایکە کوشتووە، کی قەوم و مللەتەکی قڕانکردوە، دەبوو یەکێک تێبیگەینێت ئەم مەحکومانەی ئێرە بێگوناهن، دەبوو فێربێت گوناهبار و بێگوناه لە یەکتر جیابکاتەوە(عەلی، 2022، ل 114). دیسان گوتێ: ئەڤ کەسێن زیندانێ ب ڕێڤەدبەن مرۆڤکوژن، ڕێڤەبەر، سەید شەهاب و سەروکێ ئەوان ژی مرۆڤکوژە، گەلەک کەس ل ڤیدەر سەرا دیتنا خەونەکێ، یان ڤەگێرانا نوکتەیەکێ، یان بیروباوەریەکا جودا هاتینە سێدارەدان. ئەمە درۆیە، ئەمە هیچ نییە. هەموویان پیاوکوژن، تێدەگەیت؟ ئەو مرۆڤانەی لێرە دەیانخنکێنن و ئیعدامیاندەکەن زۆربەیان خەلکی باشن، بەندەر بڕوا نەکەیت، بڕوا نەکەیت بچکۆل، ئێمە خەلکی باش و بێگوناهین، هەیە لەسەر خەونێک کە بینیوێتی، هەیە لەسەر نوکتەیەک دەیکوژن کە گێڕاوێتییەوە، هەیە لەسەر بیروڕایەک لە سێدارەی دەدەن کە زیانی بۆ هیچ کەس نییە (عەلی، 2022،ل 93). بەلێ تو ژ مە هەموویا بەدبەختتری. بێشەرەفەکان دایکی تۆیان کوشتووە و لێرە دیلیانکردویت، ئەوانە دایکی تۆیان کوشتووە، ئەو پیاوە کە خۆی ناناوە سەرۆک دایکی تو کوشتووە، هەموو کەسێکی تۆیان لە ناو بردوە، ڕەنگە هەموو پوور و مام و خالەکانی تۆیان کوشتبێت، کێ چو زانێت. بەڵام تازە هیچ شتێک نییە، تو قسە مەکە، ئەوەت بیرت نەچێتەوە، بیرت نەچێتەوە (عەلی، 2022، ل 94). سەید شەهاب کو ئێک ژ بەرپرسێن زیندانێ بوو، چەند بەندەری دبینت، دایکا بەندەری دهێتە بیرێ، بەس ئەو دزانت کا ئەوێ دایکێ چ قوناغین ئەشکەنجە و ترسێ دەربازکربوون. ماویەکە هەر ئەو بەستە زمانە دەبینێت ڕوخساری دایکیشی دێتەوە یادی. لە یەکەم ڕۆژەوە هێنایانە تاک ژوورییەکەی تا شەوی لە سێدارەدانی، ژنیکی تێکشکاو کە بەس ئەو دەیزانی بە چ جەهەنەمێکدا ڕۆیشتووەتا بە ئێرەی گەیشتووە ڕۆحێک خاڵییکاربووەوە لە هەموو ئومێدێک، بە زگێکی گەورەوە، دووگیان بە بەچەیەک دەبێت وەک شیرەخۆرەیەکی بێچارە لەم جیهانە داخراوەدا جێیبهێڵێت (عەلی، 2022، ل 82 – 83).

ناسناڤێ فەیلی، بۆ هندێ بوو بەندەر وەکو فەیلیەک یێ ناسکربت، هەر گاڤەکا ئەوان ڤیا ئەوژی ژ ناڤببەن. لەوما ماموستا دبێژتێ: تو بۆ ئەڤان کەسێن زیندانێ ب رێڤەدبەن فەیلی، نەک بەندەری. کاتێک گەورەبوویت و بیردکەنەوە ئەها فەیلییەک ماوە، فەیلییەک لە فلانە زیندان لە وەلاتەکەدا ماوە. بۆ ناویان ناویت فەیلی، ها بچکۆل بۆ ناویان ناویت فەیلی؟ بۆ ئەوی لە بیریان نەچێتەوە تو فەیلیت، ئەگەر ڕۆژێک گەران بتدوزنەوە. لای ئەوان تو ئەم بەشەرە نیت کو جووتێک چاوی خۆتت پێوەیە، دوو دەستت هەیە، دوو قاچ، لووتێک کە تەنیا لووتی خووتە، بۆ ئەوان تو بەندەر نیت، تو فەیلیت، تێدگەیت دەڵێم چی؟. (عەلی، 2022، ل 95).

هەموو ئەو ڕاستێن ژ ئالیێ مامۆستا (فوئاد شەبیب) ڤە، بۆ بەندەر هاتینە گوتن، بوونە ئەگەرێ زووتر سێدارەدانا ئەوی لە ئیوارە ئەو ڕۆژەدا مامۆستا فوئاد شەبیب لە سێدارەدرا. (عەلی، 2022، ل 115). د

دەمێ بەرەڤ سێدارەدانێ دبرن ل سەر هەلویستێ خۆ یێ ڕژدبوو و گوتە بەندەری دێ رۆژەکێ ژ رۆژان سەرکەڤی و ل بیرا تە بت کو ئەڤە مرۆڤکوژن. ڕۆژێک لە ڕۆژان سەردەکەویت، کۆمەڵدە بەندەر فەیلی، قسەکانی من لە بیر بێت. بەندەر فەیلی خۆشحاڵ بووم مامۆستای تو بووم، بیرمبکە، با لە یادت نەچمەوە، تو دەبێت لە شوێنێکی باشتردا بژیت، لە شوینێکی باشتر، پیاوکوژن ... پیاوکو. (عەلی، 2022، ل 115).

1-10 چێکرنا ئەگەرا بۆ جینۆسایدکرن و دەربەدەکرنا فەیلیان

دەمێ دەستهەلاتێ باوەری ب ئێک هزرێ هەبت، هەموو ئالاڤێن ڕاگەهاندن، ڕەوشەنبیری و هێزا دەستهەلاتێ، د شرینکرن و حەقکرنا ئەوێ دەستهەلاتێدا کاربکەن، بەرهەنگاریکرن ب دژی ئەوێ دەستهەلاتێ ب مەرەما دیارکرنا ڕاستیێ، ئێکجار یا ب زەحمەتە، لەوما هەر نەوەییەکا ئەوان بڤێت دشێن بکەنە ڕاستیەیەکا باوەرپێکری دناڤ گەلدا. ل سەر ئەڤی بنەمایی ژی تو دشێی هەر کەسێ تە نەڤێت هەبت، نابت. بۆ ویستوویانە هەموو فەیلییەکان بکوژن؟ نازانم شارەزای مێژوو نیم، نازانم تەواو ڕەگوڕیشەی چیرۆکەکە چییە. دوای ئەوە هیچ سەرچاوەیەک یان کتێبک نەبوو بیخوێنینەوە. کاتی خۆی ڕوداوەکانمان لە فەرمانبەر و بەرپرسەکانی دەوڵەتوە بیست، ئەوە تەنیا سەرچاوە بوو، سەدام حوسەین هەموویانی بە ئیرانی حیسابکرد، بۆ؟ ها ... بۆ؟ نازانم. بەلام زۆری لێ کوشتن، ئەوەشی مایەوە ناردنی بۆ تاراوەگە (عەلی، 2022، ل 97). هەمووو هەولێن سیستەمێ حوکمڕان بۆ چیکرنا تاکە بیردانکەکێ بوو، بۆ چێکرنا ئەوێ بیردانکێ ژی، دژاتیکرنا هەمووو ڕەنگێن جودا دناڤ و ژدەرڤەی وەلاتی بۆ نەگرنگ بوو. بەندەر ئەوانەی لێرەن، ڕقیان لە هەموو کەسێکە، لە کوردەکان، لەفارسەکان، لەفەیلییەکان، لە جووەکان، لە کۆمۆنیستەکان، لەئەورپییەکان. (عەلی، 2022، ل 95). هەروەسا دەمێ بەرپرسێن پایە بلند یێن بەعسیان و ڕێڤەبەرێ زیندانێ... هاتینە دەستەسەرکرن، ڕاستیا بۆ بەندەر دبێژن د دەنە دیارکرن ک ژبەر چ ئەگەران فەیلی هاتینە ژناڤبرن. سەرۆک چوار هوی گەورەی هەبوو ڕقی لە فیلییەکان بێت ... بەندرە سەرسام ڕاچڵەکی و پرسی چوار هۆ؟ ئەوی کە شیعەن، ئەوەی کوردن، ئەوی ئیرانین، ئەوەی بەشێکی گرنگی بازاڕی بەغداد لە ژێر چبگی ئەواندا بوو... (عەلی، 2022، ل 416).

2-10 دەردەسەرییێن بەندەر فەیلی

پشتی بوردومانکرنا زیندانێ ژ ئالیێ هێزێن هەڤپەیمانا ل سالا 1991ێ و رزگاربوونا وی بۆ ئێکەم جار، ڕەوشا ئەوی ژ دەرڤەی زیندانێ خرابتر لێهات ژناڤ زیندانێ، بەندەر ژ زیندانێ دەرکەڤت لێ ژیانەکا ئازاد نەدیت. کەڤتە ناڤ جەنگی، ژ ئەڤێ زیندانێ بۆ زیندانەکا دی. خرابیا ژیانا بەندەر وەلێکربوو ب هەر تشتی یێ ڕازیبت. بەندەر ی ب ڕێکا نەوفەلی چوو مزگەفتێ، بۆ هندێ ل وێرێ بنڤت. ژیانی بەندەر لەو ماوەیەدا بەو جۆرە بوو، مەلای مزگەوتەکە لە بەیانییەوە لە بەر دەرکی مزگەوتەکەدا دایدەنیشان و دەستەسڕێکی پێ دادەخست تا خەلکانێک خێری پێبکەن، لەسەر کارتونێک بۆی نوسیبوو: منداڵێکی هەتیو و بێجێگە کە لە مزگەوت دخەوێت پیویستی بە خێر و ئیحسانی چاکەکارانە، بەوەدا بەندەر هیچ لە سواڵکردن نەدەزانی، کارەکەی پێ خراب نەبوو، گەر چی مەلا هەموو خێرەکەی بۆ خۆی دەبرد و دەیگووت ئەوەی پەیدایدەکەیت ماڵی مزگەوتە و دەبێت بچێتەوە خزمەتی خودا، بەلام هەر مەلا مۆنی نەکردبایە و

توورە بەسەریدا نەیمراندایە، بەندەر ئەوەی بەسبوو (عەلی، 2022، ل 206 – 207). سەرەرای ئەڤان هەموو دەردەسەریان و ڕازیبوون و ب هەموو تعلیێن ژیانێ، مەلایی بۆ بەندەری ددا دیارکرن کو ئەڤە غەزەبا خودێ یە ب سەرێ تە دهێت وەکو فەیلیەک! واتە ژبلی کو حکومەتێ فەیلی وەکو مللەت نەڤیاینە و ب بێگانە هەژمارتینە جینۆساید و دەربەدەر کرینە، مەلایی ژی ئەوا ب سەرێ بەندەری هاتی ب غەزەبا خودێ ڤە گرێدایە، ئەڤە خالەکە دییە ل سەر بیردانکا ئەوی، کو خۆ وەکو فەیلیک نەڤێت. مەلا هەمیشە هەموو بۆنەیەکی بەکاردەهێنا ئەوە بخاتە مێشکی بەندەرەوە کە بە هۆی تاوانێکەوە لە خۆیدا یان لە بنەماڵەکەیدا خودا نەفرەتی لێکردوە و ئەوە ئێستا حاڵی وەها ڕێسوایە، غەزەبێکی خودایییە (عەلی، 2022، ل 209).

3-10 زیندان و سێدارەدان

پشتی هەر شکەستنەکێ، سیستەمێ بەعسیا بۆ ئاڤاکرنا هەیبت و ترسا خۆ د بیردانکا خەلکیدا، دووبارە دەست ب گرتن و سێدارەدانا خەلکی کر. پشتی د شەرێ کەنداڤیدا ژی دگەل هەڤپەیمانا شکەستین، ڤیان دووبارە هەیبەتێ بۆ سیستەمێ خۆ ب رێکا گرتن و سێدارەدانێ خەلکی ب زڤرینن. لەوما جارەکە دی دەست ب گرتنێ کرن، وەکو جاران زیندان ژ خەلکی تژیکرین و کارگەها سێدارەدانێ دانە کاری. هەرچییەک بووە دەبێت باوەڕمان بەم پیاوە لە دەست نەدەین، هەستایە سەر پێ و توند لە جێگای خۆی وەستا و پێیدا بە زەویدا دەبینیت، دەبینیت هێشتا بە پێوەین، کەسمان نەمردوین، نە من نە تۆ، دەبینیت ژووری حوکمدراوەکان وەکو جاران پڕبووتەوە. خیانەتکاران دێنەوە بەردەمی من و تۆ. بیرت بێت، کارەکە هەمووی مەخەرە دەستی جەلادەکان، خۆت جێبەجێی بکە، ئەوە کۆمەکتدەکات دووبارە دروستببیتەوە (عەلی، 2022، ل 220). بەندەر فەیلی ئێک ژوان بوو دووبارە کەفتە زیندانێ. (دەمە وبەیانێکی زوو بوو، هێشتا هەتاو نەکەوتبوو کە گەیشتنە زیندانە تازەکە. بینایەکی نوقم و شاردراوە، دەرگایەکی ئاسنینی گەورە لە دنیا جیادەکردەوە ... پەلی بەندەری گرت و شوێنە تازەکەی پیشاندا ئەمە دونیا تازەکەی تۆیە بەندەر... ئیتر لێرە دەژیت) (عەلی، 2022ن ل 215 - 216). بەندەر تاکە فەیلیە د وەلاتیدا مای، ل گۆری یاسایێ نابت بهێتە ئازادکرن! د دەمەکیدا د روویێ یاسایدا چ تاوان ل سەر نین و ب دیل ناهێتە هەژمارتن. «بە فەرمانی کەسانی زۆر بالا لە ئیدارەی دەوڵەتدا، بۆی نییە بچێتە دەرێ و مەحکومە لێرەدا بژی. بەندەر نەدیلە و نە ئازادە، نە بەشێکە لە ئیداری زیندان و نە بەشێکیشە لە مەحکومەکان، هۆکەشیان گەراندەوە بۆ ئەوەی بەندەر دواهەمین کوردی فەیلییە لە وڵاتەکەدا و هیچ کەس و کارێکی نییە و یاساش ڕێگای نادات ئازاد بێت، بەلام لە ڕووی یاساییەوە دیل نییە و تاوانێکی لە سەرنییە، بە پێچەوانەوە پلان هەیە بۆ دامەزراندنی لە پاشەرۆژدا وەک فەرمانبەرێکی زیندان (عەلی، 2022، ل 228).

ئەگەر بەندەر فەیلی تاکە کەسێ فەیلی بت د عراقێ مای، دەردەسەری، گرتن، کوشتن و دەربەدەرکرنا ئەوان ل چ ئاستی بوویە، کەسەک ب ناڤێ فەیلی نەمایە، ئەوێ مای ژی دپلاندایە بێخنە خزمەتا هزرا سیستەمێ خۆدا. قەد ژمارەیا گرتیان بۆ ئەوان نەخەم بوویە، هەر کەسێ ب پیڤەرێن ئەوان ناڤێ خیانەتکار کەفتبا سەر دگرتن و ژ ناڤدبرن. دەبێت وەلاتەکە پاکبکەینەوە، ئەگەر سەد کەسن، ئەگەر هەزارن، ئەگەر سەد هەزار (عەلی، 2022، ل 229). ب دەربازبوونابەندەری بۆ دەڤ مەحکوومان دیاردبت، کو هەموو تەخ و چینێن جڤاکی د زیندانێدانە بۆ نموونە: نیگارکێش، هونەرمەند و ئەکتەر، زانایێن ئۆلی یێن

موسلمان و مەسیحیان، د ئالیێ نەتەوەییدا تورکمەن و کورد. نوژدار، کەسێن زانستی و شارەزا، جوتیار و کرێکار. دناڤ هەمەجۆریا زیندانیاندا بەندەر د کەساتیا خۆدا ئاڤادبت، هەر ئێکی ژ ئەوان ل گوری زانیار و بەگراوەندێ خۆ دڤیان بەندەری فێری تایبەتمەندیەکێ بکەن. هەر زیندانە و شتێکی دەگووت من فێری نیگارکێشی دەکەم، فێری نوێژدەکەم، لە پەروەردەکردنی گوڵدا وانەی دەدەمێ، چیرۆکەکانی ئینجیلی پێدەڵێم، فێریدەکەم چۆن بەسەر شاخدا سەربکەویت، لە حەدیسەکانی پێغەمبەردا شارەزا و ڕێنماییدەکەم، دەیکەمە شارەزای باغداری، قورئانی پێ لە بەردەکەم، نا، من فێر گۆرانی دەکەم، بە فیزیای ئاشنادەکەم، فێریدەکەم چۆن بە کۆمەکی ئەستێرەکان لە بیاباندا ون نەبیت، فێری بەخێوکردنی هەنگی دکەم، فێری مەلەی دەکەم، لەگەڵ مندا دەبێتە ئەکتەرێکی گەورە، دەیکەمە شۆفێرێکی ڕاستەقینە (عەلی، 2022، ل 248 – 249). بەندەر ژ هەر کەسەکی د زیندانێدا تشتەک وەردگرت، بیردانکا ئەوی ب جیهانەکا تژی هزر و پێزانین ئاڤابوو. لە یوسرا لەشە سپییە جوانەکەی، لە پاچەچی دەنگی، لە لوئەی یاریەیەکانی، لە هەر مرۆڤە و شتێک، تارۆژێک وات لێدێت سەرت دەبێتە موزخانەیەکی گەورە، دەرگای بیرەوەریەکانت دەکەیتەوە و دەبینیت چ ژیانێکی پر ژیاویت (عەلی، 2022، ل 282).

4-10 سڤکاتیکرن و شکاندنا کەرامەتێ

ژبلی هندی کو د زیندانێ وەکو کارخانەکێ خەلک سێدارە ددان. دەبێت بێپشوو وەک کارخانە کاربکەین، ئەگەر کارخانە هەیە پێڵاو یان دۆشاوی تەماتە بەرهەمدەهێنێت، ئێمە لاشە بەرهەمدەهێنین، تەواو وەکو کارخانە، ئەم مردووانە بەرهەمی ئێمەن (عەلی، 2022، ل 234). هەروەسا سڤکاتی ب لەشێ ئەوان بێ گیان دهاتەکرن، ئەڤەژی گوپیتکا سڤاتیپێکرنێ بوو ب مەحکومان و د هەماندەمیدا خۆشی دیتنبوو ژ کوشتنێ! هەندی جار سەید شەهاب بە پێکەنینەوە بە شۆفێرەکەی دەگووت: شووتیەکانی ئەمرۆت هەمووی بارکراون؟ کە وای دەگووت هەموو پێدەکەنین. بە مردووەکانیان دەگووت شووتییەکان. بەرێوەبەر کە گوێی لەو قسەیە دەبوو هەموو جارێک بە شێتانە و ناسرۆشتی پێدەکەنی. شووتییەکان ... شووتییەکان. شایەنی ئەوەش نین مرۆڤ پێیان بڵێت شووتی خائینن (عەلی، 2022، ل 234). رێڤەبەرێ زیندانێ دڤیا بەندەر ببتە مەخلوقەکێ ئێکجار جودا، ئەوژی خوشی ژ زیندانکرن سێدارەدانا خەلکی ببینت. بەری کو حوکمێ سێدارەدانێ جێبەجێبکەن، گەلەک سڤکاتی ب بەندەکریا دهاتەکرن، ئەڤەژی دچتە د چارچوڤێ ئەشکەنجەدانا دەروونیدا، وەکو دەستپێکەک بۆ قوناغا جینوسایدا جەستەیی، سڤکاتی یا وەسابوو هەموو پیڤەرێن شکاندنا کەرامەتێ و مرۆڤبوونا مرۆڤان دەرباز دکرن بەر لەوەی پەتەکان بکەنە ملی مەحکومەکان تفی تێدەکردن، دیلەکان ناچاردەکرد تف لە یەکتر بکەن. هەموو پێدەکەنین. ... تەنیا کەسێک بێدەنگ سەیریدەکرد پێنەدەکەنی بەندەر بوو، بەرێوەبەر تا بەندەر بخاتە پێکەنین بە دیلەکانی دەگووت ئەگەر پێڵاوەکانم بە زمان بۆم بسڕن ناهێلم لە سێدارەتان بدەن، ناچاریدەکردن بەر لەوەی بمرن میزی یەکتر بخونەوە، بە هەندێکیانی دەگووت هاوڕێکەی خۆتم بە دەستانی خۆت بۆ بخنکێنە ئازادتدەکەم. کاتێک بەندەر بەو گەمە پیسانە نەدەکەوتە پێکەنین بە دەنگی بەرز دەیگووت سەیرکە بەندەر، ئا ئەوەیە بەشەر، ئا ئەوەیە، مەخلوقی وا شایەنی بەزەییە؟ ئاه بەزەیی، بەزەیی، بەزەیی، چ نەخۆشییەکی پیسیت (عەلی، 2022، ل 236).

5-10 سزادان ب دیتنا دیمەنێن سێدارەدانێ

پشتی ڕێڤەبەرێ زیندانێ بێ هیڤی دبت، ژ دروستکرنا بەندەری وەکو فەرمانبەرکێ دەولەتێ، دزانت ئێدی دیتنا دیمەنێن سێدارەدانێ بەرۆڤاژی هزرێن ئەوان کاریگەریا خۆ ل سەر پەروەدەکرنا وی دکەن، ئێدی دیتنا دیمەنێن سیدارەدانێ وەکو سزایەک بۆ ئەوی دهێتەدان. ئەڤ سزادانا دەروونی و جەستەیی و هەتا دگەهیتە سێدارەدانێ، ب تنێ وەکو سزایەک بۆ مەحکومان نەبوو، بەلکو ب زور تەماشەکرنا بەندەری بۆ ئەوان دیمەنان، وەدکر د هەمان هەست و نەخۆشیدا بژیت. تژیکرنا دل و هناڤێن زارۆکەکی ژ ترسێ و دوو دلیێ، ب خۆ دبتە پشکەک ژ جینوسایدکرنا کەلتووری و دەروونی، ژبەرکو تو فێری پەروەردەیەکا ب دژی پرنسیپێن گشتی و کەلتووریێ ئەوی پێ تایبەت دکەی. دەتوانم ئیتر نەیەم و سەیری مەحکومەکان نەکەم کاتێک لە سێدارە دەدرێن؟». سەید وشک و بێ چەند چوون وڵامیدایەوە «ئەو قسانە نەکەیت بەندەر. ئەو بەدەست منە نییە. تو بۆیە لێرەیت تا ئەوان ببینیت، بیانبینیت و بەردەوام دووبارە بیانبینیتەوە، تێدەگەیت، تا هەیت و تا دەژیت ئەوان ببینیت، ئەوە سزای تۆیە، هەموو مرۆڤیک سزایەکی هەیە و دبیت بچێتە ژێر باری و لەگەل خۆیدا هەڵیبگرێت و ئەوەش سزاری تۆیە (عەلی، 2022، ل 237 – 238). ئەڤە هەمور بۆ هندێ بوو بەلکو ڕۆژەکی ژ ڕۆژان بەندەر بهێت بیژیتە ئەوان ئەز دێ ئێکی سیدارەدەم، واتە حەزا کوشتنێ دبیردانکا ئەو یدا بچینن و ببتە ئێک ژ ئەوان. ڕۆژیک شادی لیێ پرسی ئەبو شوربا (بەندەر) دەزانیت بۆ بەرێوەبەر تو دەهێنێت بۆ سەیری ئیعدامەکان... دەزانیت؟ نا نازانم بەڵام دەڵێن من فەیلیم، ... نا بەرێوەبەر دەیەوەێت تاقیتبکاتەوە، من خۆم گوێم لێ بوو، دەڵێت دەمەوێت بزانم کەی بەندەر خۆی دێت و دەڵێت منیش لەگەڵتان ئیشبکەم، کەی ئەو حەزە تێدا دروستدەبێت لە گەڵماندا تاوانبارەکان سزابدات (عەلی، 2022، 234).

هەمور هەول ئەوبوون بەندەر ببتە ئێک ژ ئەوان، بەلێ بەندەر بوویە ئەگەر پوشمانکرنا هزرا گەلەک کارمەندێن زیندانێ، واتە بەروڤاژیا هزرێن ئەوان پەروەردەبوو هەر چاوەرێ بوو مندالەکە ڕۆژێک بلێت دەی منیش دێمە ڕێزتان و بهێڵن پەتێک بکەمە ملی یەکێک لەم تاوانکارانە.... ئەو بە پێچەوانەی پلان و نیازی بەرێوەبەرەوە هیچ ئاسەوارێکی خراپی لە مەحکومەکاندا نەدەبینی. دیاربوو منداڵەکە چاوێکی وەها نییە بتوانێت خراپە ببینێت (عەلی، 2022، ل 260). سێدارەدانا لوئەی. ژ هەر دیمەنێ سێدارەدانەکا دن، پتر کاریگەری ل بەندەری کر و ئێکەم جار بوو نەشیا خۆ و کرە گری. لوئەی وەکو وی زارۆک بوو، بەلێ ب کەلەخی زەلام! د ئالیێ عاقلیدا نە گەلەکێ تەمام بوو، نەدزانی بوچی ل زیندانێیە و هەتا سێدارەدای ژی نەدزانی دێ هێتە سێدارەدان. لە دادگاوە تەمەنیان بۆ گەورەکردبوو تا لە سێدارەدانەکەی یاسایی بێت (عەلی، 2022، ل 261). بەندەر بۆ یەکەم جار لەژیانیدا بە ئاشکرا و بە دەنگی بەرز بۆ زیندانییەک گریا. ویستی نەچێت، ویستی خنکاندنی کەسێک نەبینێت کە هاوتەمەن و هاورێی خۆیەتی (عەلی، 2022، ل ٢٦٢). ئێدی کارمەندێن زیندانێ ژی ژ مرنێ دترسیان. (هێدی هێدی کارمەندەکانی ئەوێ، بە بوونی بەندەر هەستێکی سەیریان تێدا خۆلقا. زور لە کارمەندانی تووشی دوودڵی و غەمگینی دەکرد. لە مەلاکەوە تا پزیشکەکان، لە جەلادەکانەوە تا ئەوانەی دەخستە کیسەوە، هەموو بە بینیی منداڵەکە و سەیرکردنی چاوانی تووشی دلە ڕاوکێ و پەشیمانی و پەشۆکان دەبوونەوە) (عەلی، 2022، ل 238). وەکو ئەوان ڤیایی بەندەر پەروەردە نەبوو، ژبەرکو ئەوی بەروڤاژی ڕێڤەبەری، کەسێن مەحکووم وەکو تاوانبار نە دیتن.

منداڵەکە مەخلوقێکی تایبەت، پێم گوتی مەخلوقێکی تایبەتە گەورەم ناتوانم بەدەست من نییە ناتوانێت خراپە و چاکە جیابکاتەوە و کەسیش ناتوانێت فێریبکات، چی بکەم گەورەم، ناتوانم وای لێبکەم شتێک ببینیت کە ناتوانێت ببینێت (عەلی، 2022، ل 260).

10-5-1 تومەتبارکرنا بنیاتێ بەندەری ب کرێتیان

ترس و نەڤیانا دیتنا دیمەنێن سێدارەدانێ ل نک بەندەری و نەخوشکەفتنا ئەوی ب هەمان ئەگەری ب تایبەت دەمێ(لوئەی) بێگونەهـ و زارۆک هاتییە سێدارەدان، ئێدی ئەو ترس و هەستێ ل نک بەندەری پەیدابووی وەکو نەخۆشیەکا ڤەگر دناڤ پاسەوان و جەلاد و کارمەندێن پشکا سێدارەنێدا بەلاڤبوو. نەخۆشکەوتنەکی بەندەر تەنیا سەرەتابوو.دوا بەدوای ئەو نەخۆشییەکە بە جورێکی سەیر و بێهۆ لە ناو پاسەوان و جەلاد و کارمەندەکانی بەشەکەدا بەڵابووە. وەک ئەوەی ڤایرۆسێک بێت و هێدی هێدی بە نورە کارمەندەکان بیگرن، وەک ناخی هەر یەکەیان بەندەرێکی تێدا بووبێت و ئێستا خەبری بووبێتەوە سەرەتا لە پاسەوانەکانەوە دەستی پێکرد، شەوێک بەهەنان شێوەی بەندەر یەکێک لە پاسەوانەکان تووشی ئەو دەردەبوو. وەک پەتێک لە گەردەنی ئاڵابێت و هەناسەی بۆ نەدرێت و بخنیکێت (عەلی، 2022، ل 267). پشتی بەندەری، پاسەوان جەلاد، محێسن، مەلایێ پشکا زیندانێ و پزیشکێ ئەوێ، ئوم مەناهیل و بەرپرسێ پشکا ژنان ژی تووشی هەمان هەستکرنێ بوون و بهنتەنگیێ بوون. (عەلی، 2022، ل 267 – 269).

ئەڤ هەستێ نەخوشیێ ب تنێ دزیندانێد نەما بەلکو دەربازی باژێرێ بەغدا ژی بوو! نەخۆشییەکەیان ناونابوو دەردە بەندەر (عەلی، 2022، ل 270). بەلاڤبوونا ئەڤێ ئێشێ وەکر بەرپرسێن زیندانێ پوشمانی هندێ بن،کو بەندەر ب تفالی ل گەل دایکا وی سێدارە نەدای. دەبوو ئەم فەیلییە مەلعونە هەر زوو لە گەڵ دایکیدا لە سێدارە بدرێت، ئەوە بریارێکی دروست بوو ئەگەر بدرایە، خانم لەسەر هەق بوو، قەسەم بەحەقی ئیلاهی لەسەر هەق بوو... دەبوو هەر بە کۆرپەیی بخنکێنن(عەلی، 2022، ل 271). باوەری د گەهتە ڕادیەکی کو بەپرسێن حزبێ و سیستەمێ حوکمران، ل سەر ئەوان باوەرییێن پووچ یێن د دەرحەق نەژادێ کورداندا هاتیینە گوتن دووبارە باورەیێ پی بینن، ئەگەرێ ئەڤێ نەخوشی ب نەژادێ باب بابپیرێن کورد یێن بەندەری ڤە گرێدەن، کا چاوا هەمان ئەگەر د دیرۆکێدا و نوکەدا بوویە هێجەتا ژ ناڤبرنا کوردان، ئەڤەژی وەکو پێشتر مە ئاماژپێدای دکەڤیتە قالبێ کرێتکرنا گەلاندا؛ وەکو دەستپێک بۆ نەهێلانا هەمان گەلێ تومەتا کرێتیێ کەڤتییە پال. هەندێک لە هەڤالان دەلێن بەوەدا منداڵەکە ڕیشەیەکی مەجوسسیانە هەیە، دوور نییە گیانی باپیرە کوردە ئاگرپەرستەکانی چووبێتنەوە جەستەی و مەخلوقێکی شەڕانییان تیا خولقاندبێت (عەلی 2022، ل 274).

ل سەر هەمان ئەگەری لژنا بۆ ڤەکۆلینا بابەتی دهێتە دانان. ڕاپورتەکا تێرتەسل ل سەر ڕەوشا بەندەر د دەتە نڤیسین. ل گۆری ڕاپورتێ دێ ڕەفتار ل گەل بەندەر هێتەکرن. ئەو تشتێ د ڕاپورتێدا هاتی دیاردبت کا بەندەر چ دزانت و د چدا یێ شارەزایە و د چدا نە، بەندرە ب چەند زمانەک د ئاخڤت، خەتخوشەکێ ئێکجار زیرەکە، ...... هەروەسا دیاردبت کو چ حەزەکا ژدل بۆ سەرۆکی د دلیدا نینە و بەروڤاژی هزر و پەروەدەیا ئەوان مەزن بوویە. زوو زوو دەلێت بەلێ سەرۆک کومارم خۆشدەوێت بەلام وشەکان بێ هیچ سۆز و عاتیفەیەکی ڕاستەقینە و دڵنشین لە دەمی دێنەدەرێ، وەکو یەکێک فێریکردبێت تووتیئاسا ئەو

ڕسته دووباره بکاتەوە (عەلی، 2022، ل 285). لەوما بریار ئەوبوو ئێدی ماملەیا زیندانیەکی دگەل بەندەر بهێتەکرن و د ژوورکا تاکانەدا بت و نەدەرکەڤت و کارەکی پێ بدەنەکرن. هەموو دەلێن خەتێکی خۆشی پێوەیە بیخە ژوورێکەوە، بزانین بەکوێ دەگات. هەموو دەلێن کارێکی لە ژوورەکەدا پێبسپێرن و ئێدی نەیەتدەرەوە و با لەوێ کاربکات (عەلی، 2022، ل 288). هەلبەت کار ژی هەر گرێدای هزر باوەرییێن حزبێ و سیستەمێ حوکمرانە. ئێدی بەندەر لەو ژووردا دیل بوو. هەموو بەیانییەک چەند لافیتەیان بۆ دەهێنا دەستدەکردەوە بە نووسینی لافیتەکان بژی سەرۆک سەربەرزی بۆ نەتەوەیی عەرەب«بژی سەرۆکە ئیماندارەکەمان. لە ژێر هەموو دروشمێکیدا وەکو خەتخۆشەکان فێریانکردبوو ناوی خۆی دەنووسی بندر (عەلی، 2022، ل 293).

11- بەندەر دناڤبەرا لێبورین و تولڤەکرنێدا

ئەڤ هەردوو سیفەت دبت ل نک زوربەیا مرۆڤان هەبن، لێ ب چ ڕەنگان گیانێ کوشتن و تولڤەکرنێ نەکەفتە سەرێ بەندەری، نە رێکا پەروەدەیا تایبەت و نە ژی ب زورێ و رێخوشکرنێ ئەوا کو ژئالیێ زالم و مەزلومان بۆ هاتییەڕەخساندن و بەردەستکرن.

1-11 بەندەر و لێبورین

ئەدەبناس و هزرمەندا ئەمریکی (سوزان سوتناگ) دبێژت: بیرهینانا ئێکجار زێدە تعلیاتیێ ل پشت خۆ دهێلیت. بەرقراربوونا ئاشتیێ ژی واتە ژبیرکرن و بۆ دەستڤەئینانا پیکهاتنێ یا فەرە بیردانک یا کێم و دەستنیشانکری بت (کاظم، 20227، ص56). ژدەستپێکا ڕۆمانێ هەتا داوییا وی بەندەر کەسەکی لێبوردەبوو کەسی نەشیا گیانێ جەلادبوون و تولڤەکرنێ دناخێ ئەویدا بچینت. واتە بەندەری وەکو بەرپرس و کارمەندێن زیندانێ مەحکووم نەدیتن. دگەهیتە ئەوێ باوەریێ کو مەحکوم کەسێن بێ گونەهن و زیانێ ناگەهینە کەسی. ئەم سەر بەدنیای حوکمدراوەکانە نەوەک دنیای ئەم بەرێوەبەرە بەدرەفتار و تورە و توندە، مەحکومەکان کەس ناکوژن، تا ئێستا نەیبینیووە مەحکوەکان کەس بکوژن، کەس ناترسێنن و شاتە و شیرەیان نییە. (عەلی، 2022، ل 134). سەرەرای دەردەسەرییێن د زیندانێدا ب سەری هاتین، هەمان هەستێ لێبوردەیێ بۆ رێڤەبەرێ زیندانێ ژی هەبوو. دەمێ توپبارانکرنا زیندانێ هاتییەکرن؛ د توپبارانێدا بەندەر وب دەردەسەر و برینداری ڕزگاردبت بەندەر ب ئەوان برینێن خۆڤە هاریکاریا تیمێ ڕزگارکرنێ دکەت. بچکۆل، بچکۆل، وەرە کارمان پێتە. بە هیمنی ڕایکرد وە هەوای ساردی بەیانی بۆ یەکەم جار جەستەیان پرکرد لە جورە وزەیەک پێشتر لە ژیانیدا هەستی پێ نەکردبوو. (عەلی، 2022،ل 150). ڤیانا بەندەر بۆ ژیانێ وەکر کەرب ژ مرنێ ڤەبن، ب وی ڤیانێ ڕێڤەبەرێ زیندانێ ڕزگاردکەت یێکو ل بەرچاڤێ وی ب دەهان کەس سێدارەداین و سڤکاتی و ئەشەکەنجدان پێکرین. (ماوەیەک سەیری بەرێوەبەری کرد، بینی بەلاوازی چاوی کردەوە و بەدەنگێکی نووساو گوتی بەندەر نەمردووم، بۆ ساتێک بە خیاڵیدا تێپەری لێیگەرێت بمرێت، ... بەلام دڵە منداڵەکەی کەوتەبینەوە و زیاتر خۆلی سەر ڕوخسار پیاوەکەی سڕی.. لە مردن دەترسیت؟ مەترسە کۆمەک دەهێنم دەرتبهێنن. ... پێشتر هەمیشە حەزیکردبوو بەرێوەبەر بمرێت. هەتا کەمێک پێش ئیستا ئەو ئارەزووە لە ناخیدا دەهات و دەچوو، کەچی ئێستا شتێکی پێچەوانە لە دڵ و

دەرونیدا دەسورایەوە. هێدی هێدی ڕقی لەو وشەیە دەبووەوە (مردن) (عەلی، 2022، ل 151 – 152). نەیا چاڤەرێرکریە زارۆکەک ل زیندانی ژدایک ببت و ل سەر توند و تیژییێ هاتبتە پەوەردەکرن لێ د سرۆشتێ خۆ یێ فتریدا بمینت و نەهێتە گوهارتن لێ بەندەر وەسا ما. مندالێک لە دایکبوونییەوە لە جێگایەکی وادا گەورەبێت، کەس چاوەڕوانی ئەوەی لێ ناکات فریشتەیەکی دڵپاکی لێدەرچێت (عەلی، 2022، ل 305).

2-11 بەندەر و تولڤەکرن

مانا بەندەری د زیندانا تاککەسیدا، نەبوونا پەیوەندیان، وەکر ئەو لاوازە بیردانکا هەی ژی، هێدی هێدی هندابکەت. منت لە بیرە؟ من شادییم... دەزانم ئەویت کە درەختەکانت دەژمارد... شادی لەویادا هەستیکرد، تاریکی ژوورەکە دزەیکردۆتە ناو یادەوەرییەکانی بەندەرەوە و وردە وردە خەریکە هەموو شتێک لە خەیاڵیدا تاریک دادێت (عەلی، 2022، ل 357). بەندەری هەڤرکی دگەل ژبیرکرنێ دکر لێ مفا نەبوو» سەرەتا هەوڵێکی زۆری دەدا هیچ لە بیرنەکات، .. ناوی ئەو کەسانە دەگووتەوە کە لە ژیانیدا بینیبوونی، ناوی ئەو شوینانەی بەغدا کە دەیزانین .. تەنیا بەپەنجە ئەو زەخرەفانەی نەخشدەکردەوە، ئەو وشانەی دەنوسییەوە لە ڕۆژانی خۆشنوسیدا نوسیبوونی.. بەلام ڕۆژ بە ڕۆژ ئەو چالە تاریکەی ناو سەری گەورە دەبوو (عەلی، 2022، ل 358). بەندەری گازندە ژ بەرگەگرتنا لەشێ خۆ دکرن ل بەرامبەر ئەوێ ئەشکەنجەدانا دەرووني و دگوت بوچی نامرم؟ بە دلێکەوە پڕبوو لە گریان پڕبوو لە هاوار، پڕبوو لە ترس، پڕبوو لەهەستی بێکەسی، پرس بۆ نامرم.. بۆ؟ .. ڕقی لە جەستەی خۆی بوو کە بەرگەی ئەم هەموو تاریکی و نادیاری و غەریبیە دەگرێت(عەلی، 2022، ل 369). هەموو دەما فەرمان ل سەر بەندەر ژ جهێن بلند دهاتن، دووبارە زینداکرنا وی ب تنێ کو ڕوناهیێ و کەسان نەبینت، ژ هەر تشتەکێ یێ مەحرووم بت، دیسان ژ جهێن بلند هاتبوو. ئەو جهێن کەربەکا زێدە دگەل فەیلیان هەی. ڕاستی سزا و پاداشتی تو هەمیشە لە مەقاماتی باڵاترەوە دێت، ئەوان بڕیاریانداوە کە چیتر دەرەوە نەبینیت، هیچ کەس نەبینیت... دەیانەوێت تەواو لە بیر دنیا بچیتەوە(عەلی، 2022، ل 353). ئەڤان بریاران وەکر، بەندەر خوزیا ب مرنێ ب خوازت. جەنابی ڕائید یارمەتیم تۆم دەوێت، دەمەویت بمرم (عەلی، 2022، ل 354). سەرەرای ئەڤا هەموو نەخۆشیان و نەخوشیێن پێشتر نەڤیا تولا خۆ ڤەکەت.

دەمێ بەندەر دووبارە ب ڕوودانێن سیاسی و هاتنا ئەمریکا بۆ عراقێ ل سالا 2003ێ ڕزگاربووی. پتریا ئەوان کەس و ئالییێن سەردانا بەندەری دکر. ئەو ب ڕەمزێ مەزلومەیاتا خۆ دزانین، هەم وەکو شیعە مەزهەبەک هەم وەکو کورد و فەیلیەک ئەم گەنجە ئەگەر شیعە نەبایە چارەنوسی وەها نەدەژیا. ئەو ڕۆژانە هەر کەس دەهات شتێکی لەو چەشنە دەخوێندەوە گەر کورد نەبایە وای بەسەر نەدەهات، گەر فەیلی نەبایە وای بەسەر نەدەهات (عەلی، 2022، ل 404). ئەمریکیان و ئەوان کەسێن خۆ ب مەزلووم دزانی، ژ ڕێکخراو و ڕەوتێن جودا یێن سیاسی و مەزهەبی... دڤیان بەندەری دووبارە بەشداری مەراسیمێن سێدارەدانێ بکەن، لێ ئەڤێ جارێ وەکو تولڤەکرن. «کۆلۆنێل دەلێت تو دەبێت لە سزاری پیاوانی ڕژێمدا بەشداربیت، تێدەگەیت؟ تۆ بۆیە لێرەیت تا تۆڵەی خۆت و تۆڵەی هەموو قوربانییەکان بکەیتەوە، تولەی هەزاران مرۆڤ کە ب ناهەق گیراون و ئەشکەنجەدراون و خنکێنراون (عەلی، 2022، ل407). ئازادبوونا بەندەری ببوو هەڤیر د دەستی گەلەک ئالیاندا، هەر ئێکی وەکو خۆ ب کاردهینا و بەندەر د ئەوێ ب

کارهینانێدا هاتبوو ژبیرکرن. لە هەموو ئەو ماوەیەدا وەک بوکەڵەیەکی قورمیشکراو دەیانهێنا و دەیانبرد، هەر یەک ئەوەی لێ دروستدەکرد کە دەیەوەێت (عەلی، 2022، ل 410). ئەڤە ژبلی هندێ کو دڤیان بەشداری سێدارەدانا تاوانبارابت، ب دەهان بەرناما ل سەر ژیانا ئەوی دانە دروستکرن، ب مەرەما هندێ خەلک چیرۆکا دەردەسەرییێن ئەوی ب زانیت بەندەر مەترسە ئەم شتانە لە بۆ خاتری تویە. پێویستە دونیا چیرۆکی تۆ ببیستێت. ووواووو کەسێک لە منداڵییەوە لە زیندان بوویێت و لەدەرەوە هیچ کەسی نەبێت... بەندەر نەیدەزانی هەموو دونیا لە کوێیە و چون دەیبنن، بۆ تا ئیستا نەیانبینیوە بۆ ئەو هەموو ساڵە نەیانبینیوە (عەلی، 2022، ل 380 – 381).

دانپێدانێن بەرپرسێن زیندانێ و زانینا ڕابووردێ دایک و کەسوکار و مللەتێ خۆ، ئەو نەخوشیێن د وەختیدا ب پلان ب سەرێ بەندەری هاتین، نەبوونە ئەگەرێ کەرب و کینێ و تولڤەکرنێ ل نک وی. (هاتوویت هەندێ شت لەسەر رابوردووی خۆت بزانیت؟ دەتەوێت بزانیت کێیت؟ بەندەر وەلامیدایەوە نا، سەید.خۆت دەزانی لەسەر ئەوە ڕاهاتووم نەزانم کێم. نازانم چەند فەیلیمان لە سێدارەدراوە، نازانم بەلام دەزانم زۆربوون. چی لەسەر دایکم دەزانیت؟ ناوی ئیسرا مەلەکشاهی بوو، کاتێک گەیشتە لای ئێمە دووگیان بوو، لە ژێر ئەشکەنجەشدا هەندێ لە پراسووەکان و دەستی چەپی شکابوون.. دایکت کە دەگیرێت، ئەفسەرێکی ئەمنییەت کە خزمایەتییەکی نزیکی لەگەل خێزانی سەرۆکدا هەیە دەکەوێتە عەشقی دایکتەوە ئەو ئەفسەر خۆی بەرپرسی لێپرسینەوە و ئەشکەنجەدانی دایکت دەبێت، دەخوازێت بەهەر نرخێک بووە ئیسرا مەلکشاهی بە پیشنیازی ئازادکردن و هاوسەرگیریی ڕازیبێت. ژنەکە جگە لە ڤێز و نەفرەت، هەستێکی تر بۆ نەقیبەکە نابێت.. کاتێک دڵنیادەبێت هیچ شتێک ئیرادەی ئاسنینی ژنەکە ناشکێنێت، خۆشی دەکەوێتە لێدان و ئازاردان و لاقەکردنی. تو زادەی ئەو کاتژمێرە و دوورودرێژانەی ئەشکەنجەی دایکتی، ئا بەندەر تو لە هەناوی ئازارەکانە ئیسرا مەلەکشاهییەوە هاتوویتە دونیاوە.) (عەلی، 2022، ل 413 – 416).

دپتر ژ پەرگرافەکیدا بەندەر دهێتە پالدان، کو دەمێ تاوانبار دهێنە سیدارەدان خو کەیفخوش دیاربکەت، کو ئەو توانبا گەهشتینە سزایێ خۆ، یان ئەو ب خۆ بەشداریێ سێدارەانا ئەوان بت، وەکو تولڤەکرن بۆ خۆ و ئەو کەسێن بووینە قوربانی. (کە حوکومەکە خوێندرایەوە دڵخۆش دەربکەویت، دەبێت پێبکەنیت، دەبێت بەختەوەری خۆی نیشانی جیهان بدات کە ستەمکاران سزای خۆیان وەردەگرن). (عەلی، 2020،ل 438). (بەندەر پیبکەنە، تکایە پێبکەنە، دڵخۆشی خۆت دەربخە ...) (عەلی، 2020،ل 441). (گوێبگرە بەندەر، ئەمرۆ ئێوارێ فەرمانی خنکادنی تاوانبارەکان جێبەجێدەکرێت، دەبێت لەوێ بیت، دەبێت لە بری هەموو قوربانیەکان لەوێ بیت) (عەلی، 2020،ل 446). ئەوی هیچ شتێک لە بەشەکەدا نەگۆڕابوو، ئەوی ئێستا لەگەل چەندانی دیکەدا لەسەر کورسییەک دانیشتووە تا مەراسیمی مەرگ ببینیت، وایدەکرد دڵی خیرا لێبدات، هەناسەی سواربێت (عەلی، 2022، ل 488). (ئەمرو یەکێک لە گەڵمانە کەخۆی سالەهای ساڵ تاوانەکانی ئەوان بە چاوی خۆی بینیوە، قارەمانێکی خۆگر لە زینداندا، بەندەر فەیلی شاهیدی هەرە گەورە لە سەر تاوانە ترسناکەکانی دەوڵەتی بەعس). (عەلی، 2022، ل 449).

بۆ زانین هەر دوو ئالیان (زالم و مەزلومان) بەندەر پالدان، کو دەست دسێدارەنێدا هەبت، کەسێن بەعسی و بەرپرسێن زیندانێ دخواست بەندەر بکەڤتە د ئایولوجیا ئەواندا، هەتا مرنێ ژی دەست ژ

ئەوێ هەولدانێ بەرنەدان، (نازم تائی) ئەو کەس دبەر سێدارەدانا خۆرا ژی گازی بەندەری دکر دخواست ئەو ب سێدارەدانا ئەوی ڕابت، کو پێشتر گەلەک هەولدابوو بەندەر بتە فەرمانبەرێ دەولەتێ کەسەکی سێدارەبدەت. دەلێن نازم تائی تا خنکاوە جنێوی بە تۆ داوە، حەزیدەکرد تۆ پەتەکە بکەیتە ملی (عەلی، 2022، ل 455). هەروەسا ئەو کەسێن ل وێرێ ئامادە ژی دڤیان بەندەر ئەوان کەسان سێدارە بدەت، وەکو تولڤەکرن لێ بەندەر وەکو بەندەر ما نە ب زیندانبوونا خۆ و نە ب دارێ زورێ بوو جەلاد، نە ژی ب وێ نیمچە ئازادیا خۆ ڤیا ب سێدارەدانێ تولڤەکرنێ بکەت. (پاسەوان و جەلادەکان بەرێز و بە زۆر مەحکوومەکانیان بەرەو سەرەوە سەرخست. سەید و هاورێکانی پێشتر سەدان مرۆڤیان بەو ریگایەدا سەرخستبوو... نازم تائی، هەر هاواریدەکرد بەندەر دەمەوێت بتبینم، تو پەتەکە بکەرە ملم، تو ... تو دلاقەکەی ژیرپێم بکەوەن بەندەر.... بەندەر دەیبیست ئیستا تەنیا بەڕێوەبەری کۆن نییە کە هاواردەکات بەندەر تۆ، بەندە تۆ؟ نا ئیستا دەیان دەنگ پێکەوە هاواریاندەکرد، میوانەکان هەستابوونە سەرپێ و دەیانقێڕاند (بەندەر تۆۆۆۆۆ) (بەنننننندەەەەەەرررررر تۆۆۆۆۆۆۆۆۆۆۆ) (بەندەرررررر سزاااااا) (تۆۆۆۆۆۆ...) بەڵام دەنگەکان لە ناوەوە فشاریان دەخستە سەر سییەکانی، فشاریان دەخستە سەر گەرووی، لە ناوەڕاستی ڕیگاکەدابوو بەرەو سەرەوە،... بێئەوەی دوو هاوکارەکەی بتوانن بیگرنەوە بەلادا هات، دەنگی بەریککەوتنی سەری لەگەڵ زەوییەکەدا وەها بەهێزبوو لە تەواوی هۆڵەکەدا دەنگیدایەوە. هەمووان بێدەنگبوون، هەمووان بینیان بەندەر وەکو باڵندەیەکی سەربڕاو خەریکە لە بەردەمیاندا دەخنکێت). (عەلی،2022ل 450 – 451).

مللەت ب جینۆسایدکرنا دهێنە ژناڤبرن لێ ناهێنە ژ بنبرن، کورد و پتریا ئەو مللەتێن ب جینوسایدێ هەموو ڕەنگێن دژوار ب سەردا هاتین ماینە و دحازرن دووبارە خۆ ساغ بکەنەڤە. لە ژێر لێوی خۆیەوە دەڵێت : بەندەر؟ کێ؟ بەندەر فەیلی، بەلێ ڕاستە من ئەوم بەندەر فەیلیم، من بەندەر فەیلیم، سڵاو ... من ئەوم، ئەوم، بەندەرم. سەیرکەن، هێشتا زیندووم، هێشتا دەژیم، هێشتا ماوم (عەلی، 2022، ل 458).

مرۆڤ لە هەر شوێنێک لەدایکبێت، ڕەچەڵەک و نەسەب و نەتەوەیەکی هەیە. لە زیندادا هەموو شتێکیان لێ سەندۆتەوە، پەیوەندییان لەگەل ڕابوردوو داهاتوودا پچڕاندوە، لەگەل جیهانی زیندووەکان و جیهانی مردووەکانیشدا، بەلام هەست دەکات لەبەری مەحکومەکاندایە... پیویستی بە مامۆستایەکە سەر لە نوێ مێژووی خۆی نەتەوەکەی و وەڵاتەکەی پێبلێت ... پێویستە بەوەیە. دەبێت مامۆستای تایبەتی بۆ بگیرێت فێری عەقیدە و نشتمانپەروەری بکات، مامۆستایەک بۆی ڕوونبکاتەوە مانای چی لەم وەڵاتەدا کوردێکی شیعە مەزەب بێت (عەلی، 2022، ل 445). (جەمال فەیلی) ب خۆ وەکو فەیلیەک، یی ئامادەبوو ببتە مامۆستایێ بەندەری و بێ بەرامبەر ئەوەی فێربکەت. (من ئامادەم فێریبکەم، ئامادەم، هیچ پاداشتێکیشم بەرامبەری ناوێت (عەلی، 2022، ل 445). کا چاوا دکتورەکێ فەیلی چارەیا بەندەر بێ بەرامبەر دکەت. کومپانیاکە و ئەمریکییەکان پارەکەیان دەدا، چیتر ئامادەنین تێچووی چارسەرییەکانت لە ئەستۆ بگرن، چارسەرییەکانم؟ بەلێ بەندەر م لەگەل مامۆستا جەمال فەیلیدا قسەمکرد، دکتورێکی فەیلی هەیە، ئامادەیە لە کلینیکەکەی خۆیدا ژوورێکت بداتێ، هەندێ کەسانی تری فەیلیش، کە سەر بەو نەتەوەیە تۆن، تێچووی چارەسەرییەکانت لە ئەستۆ دەگرن. تۆ کەسێکی بەنرخی لەلایان(عەلی، 2022، ل 455)..

ئەنجام

1-بیردانکا گەلان ل سەر بنەمایێ هەڤپشکییێن جڤاکی و کەلتووری دروست دبیت، دهەماندەمیدا ب رێکا نەوەییێن جودا دبتە ئالاڤێ پاراستنا ناسناما هەمان جڤاکی و دهێتە ڤەگوهاستن.

2- دناڤبەرا دیروک و بیرانکێدا پەیوەندییەکا موکم هەیە، ل گۆری تویرزانێن بیردانکێ و قوتابخانەیا فەرەنسی، فەرە ژبۆ نڤیسنا دیرۆکێ مفا ژبیردانکا گەلان بهێتە وەرگرتن، ب تایبەت ئەو گەلێن ب ئەگەرێن جودا بوارێ نڤیسنیا دیرۆکێ بۆ هەلنەکەفتی.

3- یەکەم دەقێن دیرۆکی یێن پتریا مللەتان، ئەدەبیات بوویە ب تایبەت شعر، لەوما تیکستێن ئەدەبی دشێن د هندەک سەردەمێن دیارکریدا ب نەبوونا دیرۆکێ جهێ دیرۆک بگرن.

4- ڕۆمان وەکو دیرۆکێ دشێت بیردانکێ دروستبکەت، ببتە ئەگەرێ هندێ کو بیردانکا مرۆڤی ل سەر پاراستنا ناسنامەیا کەلتووری ب هێزتر بکەڤت. د هەماندەمیدا بیردانکێ ژ بەرزەبوونێ ب پارێزت و د میشکێ تاک و گەلاندا بچینت.

5- ڕۆمانا بەندەر فەیلی نموونەیا ب هێزکرنا بیردانکێیە، ل سەر ئەوان ڕوودانێن د وەختەکێ دیارکریدا ب سەر کوردێن فەیلی هاتین.

6- ڕۆمان پتر ژ هەر ژانرەکێ دیتر ئەدەبی، دشێت ڕوودان دناڤ خۆدا ب حەوینت، نوێنەرایا هزر کەلتوور و دیرۆکا گەلان د سەردەمێن جودا بکەت. ب تایبەت ئەگەر ئەو ڕۆمان گرێدای ڕوودانێن دەمەکێ دیارکری بت، ئەڤە د ڕۆمانا بەندەر فەیلیدا دهێتە دیتن.

7- پەروەردەنەبوون د ژینگەهەکا جڤاکی و کەلتووری یا سرۆشتیدا، دبتە ئەگەرێ بێ بەهربوونێ ژ بیردانەکا گشتی یا گریدای هەمان جڤاکی. بەندەر فەیلی نموونەیا ئەوێ بێبەهربوونێە د ڕۆمانێدا.

8- هەولدان بۆ چێکرنا هزر و باوەرییێن قالبکری، بۆ خزمەتکرنا ئایدولۆجییێن دیارکری، نەشێن بیردانکا هەموو مرۆڤان بۆ هەمان قالبێ ئەوان دڤێت ب گوهورن.

9- سەرەرای پەروەردەیا تایبەت، هەموو ئەشکەنجەدانێن دەروونی ئەوا ژ ئالیێ بەعسیان ڤە ل سەر بەندەری هاتییە فەرزکرن، نەشیان ئەوی بکەنە جەلاد و فەرمانبەرێ خۆ، وەکو ئەوان بەرامبەر مەحکومان هزربکەت.

10- بەندەر ب ئازادیا خۆ، ب رێخوشکرنا کەسێن دەوربەر ژ چین و کەسێن جودا (نوێنەرێن حزبێن سیاسی و دینی و نشتیمانی ...) بۆ تولڤەکرنێ، بەلێ بەندەر نەبوو کەسەکێ تولڤەکر و نەشیان ئەوێ هزرێ د سەرێ بەندەریدا بچینن یاکو بەری وی دەمی بەعسیان هەولدای و نەشیاین.

11- دەمێ بیردانک ل سەر بنەمایێ دروستکرنا وێنەیین خەلەت ل بەرامبەر مللەتەکێ دیارکری دهێنە ئاڤاکرن، هەڤرکی و کۆمکوژی پەیدادبن، جینوسایدا فەیلییان ل سەر هەمان بنەمایی بوو.

ژێدەر: ب زمانێ کوردی

-پەرتووک.

1- ئەسوەد، نوزاد ئەحمەد(2015). فەرهەنگی زاراوەکانی ئەدەب و زانستە مرۆڤایەتییەکان، چاپی یەکەم، بڵاوکراوەکانی ناوەندی غەزلنووس.

2- باڤێ نازێ(2012). فەرهەنگا تێرمێن وێژەیی، ڕێفەبەریا چاپ و بەلاڤکرنێ،دهوک.
3- دۆسکی، تحسین ئیبراهیم (2018). کۆما بەرهەمێن ئەحمەدێ خانی، چاپا ئێکێ، ژ چاپ و وەشانێن کومەلگەها فەرهەنگی یا ئەحمەدی خانی، سۆران.
4- عەلی، بەختیار(2020). بەندەر فەیلی (ڕومان)، چاپی یەکەم، ناوەندی ڕەوشەنبیری ڕەهەند.
- فەرهەنگ:
5- مایی، طه مظهر(2009). فەرهەنگا مایی (کوردی – عەربی)، چاپا.... دەزگەهێ سپیریز یێ چاپ وەشانێ، دهۆک.
6- نیزامەدین، فازڵ (2003). فەرهەنگی ئەستێره گەشه، (کوردی – عەرەبی) چلپی سێیەم، دەگای چاپ و بەڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر.
- گوتار.
7- پیربال، فەرهاد (2010). ڕەنگدانەوەی زوڵم و زوری عوسمانییەکان له ناو شیعری کلاسیکی کوردیدا،گوڤاری ڕامان ژماره (163).
8- حسن و حسێن، مەریوان عمر و عطا رشید، سامان (2017). {ةنطدانةوةى تراجيدياى(جينۆسايد) لة شيعرى كورديلى سيبةكان و ضلةكانى سةدةى ثيشوودا، گوڤاری زانکۆی گەرمیان .Conference Paper.
9- حسەین، هەفاڵ ئەبوبەکر، (2013)، ئەدەب وەکو دیکومینتی مێژوویی، گوڤاری زانکویی سلیمانی، ژماره (43) بەشی B.
10- KHEZRI،Haidar، (1014)،میراتی شووم: وێنەی کوردەکان له کەلتووری تورکیدا، نوبهارا ئەکادمی، ژماره 1.

ب زمانێ عەرەبی:

پەرتووک.
11- جون دوکر(2018). اصول العنف، ترجمة علي مزهر، مراجعة حسين ناظم، الطبعة الاولى، من اصدارات جامعة الكوفة، لبنان.
12- ريكور، بول،(2009). الذاكرة التاريخ النسيان، ترجمة تقديم و تعليق: د. جورج زيناتي، الطبعة الاولى، دار الكتاب الجديد المتجدة.
13- فرح، محمد سعيد (2012). علم اجتماع الادبن الطبعة الاولى، دار المسيرة للنشر و التوزيع، عمان.13
14- كاظم، نادر(2008). استعمالات الذاكرة، الطبعة الاولى، مكتبة فخراوي، بحرين.
15- كوثراني، وجيه(2000). الذاكرة و التاريخ في القرن العشرين الطويل، الطبعة الاولى، بيروت.
16- لوغوف، جاك (2007). التاريخ الجديد، الطبعة الاولى، المنظمة العربية للترجمة، بيروت.
17- لوغوف، جاك (2017). التاريخ و الذاكرة، الطبعة الاولى، المركز العربي للابحاث و دراسة السياسات، بيروت.
18- هالبفاكس، موريس (2022) الذاكرة الجمعية، الطبعة الاولى، صفحة سبعة للنشر و التوزيع، المملكة العربية السعودية.
19- يونس، د. محمد نبي(2004). مبادىء علم النفس، الطبعة الاولى، دار الشرق للنشر و التوزيع.
- گوتار .

20- اليحياوي، ياسين، (2018). الذاكرة الجمعيّة موضوعًا للبحث التاريخي دراسة في نماذج مختارة من مؤرّخي الجيل الثالث لمدرسة الحوليّات، مجلة سطور، عدد السابع، مركز العربي للابحاث و دراسة السياسات.

21- الخضراوي، ادريس(2020). من التاريخ الى الرواية الذاكرة الجمعية مصدرا للسرد، مجلة تبين، العدد 33 – المجلد التاسع، مركز العربي للابحاث و دراسة السياسات، ص 79 – 100.

22- الخديري، رشيد(2020). مراجعة كتاب الذاكرة ملاذ للسرد: قراءة في ثلاثية أحلام مستغانمي ل عبدالخالق عمراوي حوارية الذاكرة و المتخيل، مجلة تبين، العدد 33 – المجلد التاسع، مركز العربي للابحاث و دراسة السياسات، ص 165 – 180.

23- الهلالي، 2020، أماكن الذاكرة بالمغرب مراكز الاعتقال التعسفي بجهة درعة تافيلالت نموذجا، مجلة عصور الجديدة - فصلية صنف ج- المجلد 10 - العدد 2 (جوان) 1441 هـ/ 2020م.

24- حنازلة، صوفية(2020). خطاب العدالة الانقالية في تونس و صناعة التصنيفات مصفوفة زمان/ مكان/ ذاكرة، مجلة تبين، العدد 33 – المجلد التاسع، مركز العربي للابحاث و دراسة السياسات، ص 101 – 126.

25- رشيد، بوطيب(2020). تراثنا هو الكون شذرات من خطاب في النسيان مجلة تبين، العدد 33 – المجلد التاسع، مركز العربي للابحاث و دراسة السياسات، ص 55 – 78.

26-كوثراني، وجيه(2020). الذاكرة من منظور مؤرخ، مجلة تبين، العدد 33 – المجلد التاسع، مركز العربي للابحاث و دراسة السياسات، ص 13 – 29.

27- مرقطن، محمد(2020). ذاكرة المكان: اسماء المدن و اقرى الفلسطينية مابين الاستمرارية التاريخية و الطمس الصهيوني، مجلة تبين، العدد 33 – المجلد التاسع، مركز العربي للابحاث و دراسة السياسات، ص 31 – 54.

28- نورا، بيير(2020). الارتقاء العالمي للذاكرة، ت: ميرفت أبو خليل، مجلة تبين، العدد 33 – المجلد التاسع، مركز العربي للابحاث و دراسة السياسات، ص 129 – 139.

- تۆرا ئەنترنێتی.

29- أبو خيران، غيداء(28/03/2018).الذاكرة الجمعية.. كيف تتلاعب السياسة بتاريخ المجتمعات وذكرياتها؟ https://www.noonpost.com/content/22663

30- حيوح، فوزية (2020) حوار مع الباحث زهير سوكاح الذاكرة الجمعية منهجية لفهم التحولات الثقافية وليست ترفا نوستالجيًّا موقع قنطرة https://ar.qantara.de/content).

ملخص البحث

الأدب كأحد العوامل في ذاكرة الشعوب, رواية (بندر فيلي) كنموذج

الأدب كواحدة من طرق تمكين الذاكرة استطاع ان يتحمل قسطا كبيرا مما يحدث في الحياة. الرواية كجزء من الآداب لعبت دورا أكبر من الاشياء الاخرى في احتواء احداث جيدة و صعبة في الحياة, بحكم نعومتها في الحفاظ على الذاكرة واحيائها بشكل قوي في عقول الشعوب, وبالاخص عندما يكون مضمون الرواية يرتكزعلى محو الثقافة والهوية لشعب معين, لأسباب واساليب مختلفة, بهدف اضعافه اوعن طريق الابادة الجماعية لمحوه من الوجود, سواء كانت اسباب الاضعاف والابادة تتعلق باديولوجية سياسية متطرفة او

دينية او ذات تأثير ثقافي ... فان علاقة التاريخ والذاكرة علاقة ذي شطرين, كل منهما يؤدي الى تكوين الشطر الآخر. وهذا يعني بأنه ما دون في التاريخ تم حفظه في الذاكرة, وفي نفس الوقت فان بكتابة التاريخ يتم تكوين الذاكرة, وفي الوقت الذي يستفيد التاريخ من الذاكرة فان التاريخ في يومنا هذا يقوم بدور تكوين الذاكرة.

بما أن الرواية تستطيع أن تجسد نفسها في جميع المجالات, لذا فان بامكانها ان تقوم بتكوين الذاكرة مثل ما يقوم به التاريخ. وفي نفس الوقت تسبب الرواية الى حد ما بأن تقوم ذاكرة الانسان على الحفاظ على الهوية الثقافية بشكل أقوى أمام الأفكار والاديولوجيات التي تهدف الى محو هذه الهوية. ان رواية بندر فيلي في اسلوبها واجهت تلك الاديولوجيات التي تهدف الى محو هوية الكورد الفيليين. وان بندر فيلي كبطل الرواية هو النموذج المثالي لتلك الذاكرة التي تجسدت في رأس اكثر الاكراد الفيليين.

الكلمات الدالة: ذاكرة الجماعية, الرواية, الابادة الجماعية, كورد الفيليين.

Literature as the collective memory, the Novel of (Bandar Faili) as an example

Summary of the Research.

Literature as one of the ways to establish the collective memory has hold a great deal of life events throughout the history. Novel as one part of literature has notably covered, more than other parts, the life events including the soft and harsh experiences through its detailed nature of storytelling. It has also been able to reserve the memory, revive, and strengthen it in the minds of people. This is particularly applicable to situations when the novel focuses on the tragedies of a particular group of people or nation who have been weakened or subjected to mass killings through genocides regardless of the reasons being political, cultural, or religious extremism. The history and collective memory have a two-sided relationship; one compliments the other. In writing about the historical events, writers have benefited from the collective memory and similarly history has built the collective memory; however, it is a framed and limited collective memory. Thus, if history has benefited from the collective memory back in years, today history serves the collective memory .

Since novel can tackles various events and fields, like history, it can also establish a collective memory and strengthen peoples' memory especially on protecting the cultural identity against thoughts and ideologies that serve to compete and attempt to demolish the identity. Bandar Faili's novel, through its main character, has stood against the ideology which attempted to target the Faili Kurds. Bandar Faili as a protagonist of the novel serves as an example of the collective memory for the majority of Faili KurdsKeywords: collective memory, novel, genocide, Faili Kurds.